Հ. ԲԱՐՍԵՂ ՓԷՐՀԱԹԵԱՆ

Մխիթ. ուխարէն

Մ Խ Ի Թ Ա Ր

ԱՐԱՐՈՂ-Ը

ՀԱՅՐԸ

ՍՈՒՐԲԸ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1976

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀԱՅՐ

1676—1749

Ն. ԲԱՐՍԵՂ ՓԷՐՉԱԹԵԱՆ

Մխիթ. Ուխտէն

Մ Խ Ի Թ Ա Ր

ՄԱՐԴԸ

ՀԱՅԸ

ԱՌԱՔԸ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1976

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ...

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀՕՐ կեանքն է սա:
Յատուկ իմաստով կենսագրութիւն՝ բնաւ չէ:

Նպատակ չեմ ունեցած կենսագրելու. թիւերու ճապեռուն կամ բաղաբեներու բանտի մէջէն, փորձած եմ դուրս բերել զինք. անուն եւ թիւ յիշած եմ այնքան, որքան թէ անհրաժեշտ նկատած եմ Մխիթարի ուղեգիծը կամ նկարագիրը յայտնելու համար:

Կենսագրութենէ աւելի վերլուծում, նաեւ խորհրդածութիւն մեր հայ երիտասարդութեան, մեր նո՛ր, այսօրուան երիտասարդներուն, որ յաճախ շրջիկ աստղերու է իր աչքն ուղղած, որով ենթակայ՝ գայթելու, մոլորելու:

Մխիթար մեկնեցաւ աշխարհէն, բայց ոսկի ճառագայթ ձգեց իր ազգին. իր համբաւին վրայ արեւը չի մտներ մար: Հայաստան աշխարհը գերեզմանոց մըն էր տխո՛ւր, ամայի, Մխիթար զայն վերածեց կանաչ, յուռթի անդաստանի: Իր զոյգ Միաբանութիւնները — Վենետիկն ու Վիեննան — են երկու առուակ, հայրենի լեռներէն փրթած, որոնք հայութիւնը կանաչցուցին:

Ու այսօր ան կ'ապրի այնպէս՝ ինչպէս երբ կ'ապրէր, կը շնչէր, կը գործէր երկրի վրայ:

Ամէն հետաքրքիր այցելու Մխիթարի շիրմին՝ կը դառնայ ուխտաւոր... սիրով, յարգանքով կը խոնարհի, մրմնջելու աղօթք երախտագէտ:

Գրքոյկս նկատուի մանիշակի մէկ ծիղ՝ Մխիթարի գերեզմանին:

Վիեննա, 21 Յունուար 1975 — Հ. ԲԱՐՍԵՂ ՖԷՐՀԱԹԵԱՆ

Ներկայ հատորը հրատարակուած է

Միաբանութեանս Երանաշնորհ Հիմնադրին

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀՕՐ

Ծննդեան երեքհարիւրամեայ տարեդարձին

առթիւ

ՄԻԶԱԿՆ ՀԱԶԱՐ Է·
ՀԱՆՃԱՐԸ՝ ՄԻ ՀԱՏ·
…ԻՆՉ ՈՐ ՄԻ ՀԱՏԻԿ ԱՐԵՒԸ Կ՚ԱՆԻ՝
ՉԵՆ ԿԱՐՈՂ ԱՆԵԼ ԱՍՏՂԵՐՆ ԱՆՀՈՒՆԻ։

ՇԻՐԱԶ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ... 3

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԾՆՈՒՆԴ — ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ — Ս. ՆՇԱՆ — ՎԱՆՔԻ ՎԱՆՔ — ՅՈՒՍԱՀԱՏՈՒԹԻՒՆ — ՍԵՒԱՆ 11

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՏԻՐԱՄՕՐ ԵՂԻՑԻՆ 43

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ — ԿՈՒՐՈՒԹԻՒՆ — ՀԱԼԷՊ — ԿԻՊՐՈՍ — ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԻՒՆ — ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐ 55

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՄԵԹՈՆ — ՀՌՈՄ ԿԸ ՎԱՀԵՐԱՑՆԷ ԻՐ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ — ՇԻՆՈՒԹԻՒՆ ՎԱՆՔԻ, ԵԿԵՂԵՑԻԻ — ՊԱՏԵՐԱԶՄ — ՓԱԽՈՒՍՏ 111

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ ԿՂԶԻՆ — ՀՌՈՄ Կ'ՈՒՂԵՒՈՐԻ — ԻՐ ՕՐԵՐԷՆ ՄԻՆ 133

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՄԽԻԹԱՐԻ ԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ — ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ — ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ — ՄԱՀ 147

ԻՂՋ ՄԸ ՍՐՏԻ ԽՈՐՔԵՐԷՆ 167

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԾՆՈՒՆԴ — ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ — Ս. ՆՇԱՆ — ՎԱՆՔԻ ՎԱՆՔ — ՅՈՒՍԱՀԱՒԱՏՈՒԹԻՒՆ — ՍԵՒԱՆ

ԿԱՆԱՉՆԵՐՈՒ *աւազան մըն է այն քաղաքը, ուր ծնաւ*
Մխիթար, երեք լեռներ զայն իրենց գրկին մէջ կ'օրօրեն:
Շուրջը հայ գիւղեր, կարմիր կակաչներու պէս զայն չրջանա-
կած: Անոր հովասուն անտառներուն մէջ, պտոյտի ելած են
առուակներ, հազիւ լսելի խոխոջներով:

Սեբաստիան է ան:

Սեբաստիա... ոտան Արծրունի նախարարներու, օրրան
հռչականուն Սուրբերու,
որ իր մատնիին վրայ պիտի ստանայ նոր մէկ գոհար,
ծնունդովն
ՄԽԻԹԱՐԻ,
որ պիտի յորջորջուի Երկրորդ Լուսաւորիչ,
Նոր Մեսրոպ,
Լուսանորոգ,
եւ կամ լոկ՝
ՄԽԻԹԱՐ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ:

* * *

ՍԵԲԱՍՏԻԱՅի *հայկական թաղերէն մին էր Հողդար.*
անոր տուները պարզ են, անզարդ.
ճարտարապետական իշխող գիծը՝ ուղիղ գիծն է.
բնակիչներու սրտին պէս չիտակ.
չորս պատ,
տանիք տափարակ
եւ տունին առջեւ փոքրիկ բակ:

Ձիւնի խաւերուն տակ քիւերն երբ տքային, բուխերիկէն
բարձրացող ոլորուն մուխի սիւները լոկ կը մատնէին կեանքը,
այդ երդիքներու տակ. սրատաճի քամիներու օրերուն, մեծ եւ

պզտիկ աւելի կը կծկտէին Թոնիրի չուրջ, եւ մանկիկներ ծնկածալիկ ականջ կը կտրէին հանիի հէքեաթներուն:

Մխայն գարնան, երբ արեւի փայփայիչ շողերուն՝ սառը ծառերու եւ վարդենիներու վրայէն հալած մեղրի կաթիլներով հոսէր, սրտերուն հետ կը բացուէին նաեւ դռները. մանուկ-ներ զուարթ կանչերով կը վազէին դուրս, դէպ ի արտ կամ մարզ, կամ ալ Սաղմոսն ու Նարեկ իրենց անուքին՝ դարձեալ կը բռնէին Ս. Նշանի ճամբան:

ՀՈՂԴԱՐԻ մէջ էր նաեւ տունը Մխիթարի ծնողքին: Դժուա՞ր է կռահել թէ պարզուկ, մաքուր ու երջանիկ բոյն մըն էր նահապետական կարգ ու սարքով. ամէն աղօթարանի բացուելուն, շրթներուն առաջին շարժումը՝ Շնորհալիի «ՋԱՐԹԻՔ»ն էր կամ «ԱՌԱՒՕՏ ԼՈՒՍՈՅ»ն: Հոն մխասին կ'ապրէին Մխիթարի զոյգ հօրեղբայրները. սքանչելի տան-տիկին մը — մայրը Մխիթարի — սիրով կը լեցնէր տունին բոլոր խորշերը. տմոյն պատերու տակ սիրտեր արեւալիր կը ժպտէին կեանքի:

Ինչ որ այսօր մեծ, պատկառելի մեր աչքերուն, համեստ եւ աննշան՝ իր ծագումին մէջ. նոյնն է պարագան Մխիթար Աբրահօր:

Իր հայրը — ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ ՊԵՏՐՈՍ — միջակ կարգի վա-ճառական, որ զաւակներու պատառ մը հացի սիրոյն, ամ-բորդութեան մէջ կ'ըլլար յաճախ. իսկ մայրը՝ ՇԱՀՐԻՍՏԱՆ, աննման ու սիրագորով մայր եղաւ իր երեք զաւակներուն, որոնք կրթեց Աստուծոյ սիրով. խօսքէն աւելի իր ապրուած օրինակով: Իր զոյգ զաւակներուն անունն ու կեանքը պիտի մնայ քողարկուած. անչուշտ անոնք եղան հաւատացեալ ու առաքինի անձեր, առանց սակայն դիրք գրաւելու հասարա-կութեան մէջ:

Մինչ երրորդը — Մխիթար — աշտանակի վրայ դրուած

մոմին պէս պիտի փայլի, գաճաճ թուփերու մէջ ամպածրար ծառի մը պէս իր հասակը ցոյց Ազգիս մէջ, Եկեղեցիին մէջ գարէ գար: Գաւառացի այդ համեստունակ կինը պիտի հռչակուի արդեամբ՝ Մայր՝ Որդիով Բերկրած:

* * *

ԾԻԾԱՒՆԵՐ չատոնց էին գաղթեր երամ երամ Հայոց աշխարհէն եւ ձիւնը բարդ կ'իջնէր ինչպէս նշենիի ծաղիկներ Սեբաստիայի վրայ, երբ

7 Փետրուար, 1676ին

ծնաւ Մխիթար. գինք անուանեցին ՄԱՆՈՒԿ:

Հազիւ լեզուն քակուած, նա իր հոգեզրաւ թոթովանքներով, տունը հրճուեցուց եւ սիրտը մայրիկին: Մայր մը հարկաւ թէ կը սիրէ իր հոգեծիննները, քանի անոնք իր մսէն են, իր արիւնէն. բայց անոր սէրն հանդէպ Մանուկին գերազանց էր, խորունկ էր: Երբ փոքրիկին թաթիկները մանեակի պէս անցնէին մայրիկի պարանոցին, սա՝ չրթներուն պինդ սեղմած իր աղածրին, կը խօսէր անոր. կը խօսէր այնպէս՝ իբր թէ հասուն ըլլար ան ու գինք հասկնար. փոքրիկը օրօրոցի մէջէն խոշոր կը բանար իր նուշ աչքերը եւ մայր ու որդի իրարու կը ժպտէին երջանիկ:

Մօր սիրտը մի լիճ է անծիր, ընդարձակ, խոր, իսկ զաւակը մէկ նաւակ ճերմակ, թեթեւ առագաստներով, թեւճակելու համար դէպ ի բացերն կեանքին:

Մօր գիրկը եղաւ զաւկին առաջին դպրոցը. նա իր գրկին մէջ տղէն ձեւեց, կտրեց անոր վարուկ սիրտը, նկարագիրը, հոգին, մա՛րդը — կերտեց ապագայ Մխիթարը. ու ինչքան դիւրընկալ էր այդ նորատի մանուկը. կակուղ մոմի մը չափ կերպընկալ՝ իր վրան կ'ընդունէր մայրիկին դրոշմածը:

Զաւակներն այն են յաճախ, ինչ որ կազմած են գիրենք մայրերը:

Նապոլէոն Բոնապարտ պիտի վճռէ կտրուկ — վեց տարեկանին արդէն լրացած է մանուկին դաստիարակութիւնը:

ՇՆՈՐՀՈՒՆԱԿ Մանուկը ճիշդ հասակին արդէն յայտ կը բերէր բացառիկ յատկութիւններ. աչխոյժ էր, զուարթ, զգայուն, քաղցր, հնազանդ, հեզահամբոյր: Կամապաշտութիւն անծանօթ էր իրեն: Բարեձեւ էր ու սիրուն. խնճորային, սեւաչուի դէմքը բոլորուն խիտ դէսերով: Շեչտուած դիծը նկարագրին՝ զօրաւոր կամք առանց յամառութեան:

Տակաւ հասակ առնելով, յայտնաբերեց հարցասէր միտք: Մայրիկի քղանցքներէն բռնած՝ քանիպատիկ հարցումներ կ'ուղղէր. իր բերնին թառող բառը՝ ինչո՞ւ:

Սքանչելի մայրը համոզկեր բառերով, անոր տարողութեան յարմար բացատրութիւններ կու տար: Փափուկ մէկ մայր էր, բայց եւ զօրաւոր սրտի տէր:

Փափկութիւն առանց ոյժի, վատութիւն է, տկարութիւն, ոյժ առանց փափկութեան՝ բրտութիւն, վայրագութիւն:

ՇԱՀՐԻՍՏԱՆ իր անձին վրայ զուգած էր այդ երկուքը — փափկութիւն եւ ոյժ: Նա կը սիրէր իր զաւակը, բայց չէր հանդուրժեր անոր վրայ պակաս, նկարագրի թերին. հազիւ նշմարած եպերելի մէկ գիծ՝ կ'ուղղէր նոյն հետայն: Ջրհատնեայ կին՝ գիտէր թէ զաւակն իրն ըլլալէ առաջ՝ Աստուծո՛յ էր. Անոր զաւակը, մկրտութեամբ անոր որդիացած, ուստի իր պարտքն էր զինք հեռու պահել ամէն ճնասակար ընկերներէ, ամէն յոռի ազդեցութենէ եւ անոր քայլերն ուղղել Աստուծոյ եւ առաքինութեան:

Մանուկն ալ իր կարգին, բնական թերում ունէր առաքինութեան, ամէն խրատ, ցուցմունք տեղ կը գտնէին իր սրտին մէջ: Հարուստ ծնած էր ան, քանի իր օրօրոցին մօտ գտած էր առաքինի մայր:

Երբ մայրն աղօթէր, ինքն ալ խելօքիկ կը նստէր անոր մօտ, թաթիկները ապուցած, եւ շրթունքները լուրջ կը շարժէին եւ կամ ջերմեռանդօրէն կը համբուրէր Սուրբերու պատկերները...:

Հայրենի բանաստեղծին կու տա՞ք իրաւունք — Հենց մխայն մայր ունենալու համար կ'արժէ աշխարհ գալ (Ա. Իսահակեան):

Աւելի զեղեցկօրէն կ'արտայայտուի աւստրիացի բանաստեղծուհին՝ Մարգարիտա Զէման — կնոջ առջեւ սրբեցայ գլուխս ծռել. իսկ մօր առջեւ՝ ծունկի գալ. օրօրոցի մէջ մէն մի մանուկ՝ է մէկ քուրիկը կամ աղբարիկը մանուկ Յիսուսին, հետեւաբար իւրաքանչիւր կին այդ օրօրոցին մօտիկ, պէտք է ըլլայ մէկ Տիրամայր...:

Ուշիմ Մանուկ համ չէր առներ խաղէ. փողոց գրեթէ չէր ելլեր. մէկ ճամբայ մխայն գիտէր — տնէն եկեղեցի, եկեղեցիէն տուն: Դպրոց — այսօրուան առումով — գոյութիւն չունէր այդ չրջանին. տուն, դպրոց — եկեղեցի եռանկիւնը չկար նոյն ժամանակները. քանի մը տասնեակ տարիներ ետք, ի'նք պիտի ըլլար դպրոցները բացողը:

Իբր բարեպաշտ կին, մայրը եկեղեցի կը վազէր ամէն կոչնակին. մանուկը հնար չէր տունը ձգել. որով մխասին կ'առնէր զինք: Նա հոն իր տան մէջ կը զգար ինքզինք. խունկ եւ չարական, մոմ եւ խորան, Սուրբերու պատկեր եւ ծնծղայ կը գրաւէին զինք. հապիւ տուն դարձած՝ իր զիլ, հնչուն ձայնով կ'երգէր այն ամէն երգ որ իր ականջն էր զեռ, երբեմն գրեթէ բառացի: Մէկ լուսած քարոզ՝ կրնար անսայթաք ըսել ձայնապնակի ճշդութեամբ, այնքան ուշիմ էր եւ մտացի. զարմանալի՞ է՝ երբ լսենք թէ իր թարմ երիտասարդութեան արդէն, բերանացի պիտէր ամբողջ չարականոցը:

Ան չէր պիտէր չաղակրատել. սակաւախօս էր, լուրջ:

Ձէր գիտեր մայրիկին յաղթել լացի զէնքով. անխտիր կ'ուտէր ինչ որ առջեւը դնէին: Սուտ մը երբեք չպղծեց անոր անմեղ շրթունքները: Ոչ ոք տեսաւ զինք սրտնեղած, բարկացոտ, այնքան բարի էր ան եւ համբոյր բնաւորութեամբ: Հրեշտակ մըն էր՝ երբ կ'աղօթէր:

Իր ըմբռնութիւնն ու բարեպաշտութիւնը աւելի տարիքոտ էին քան ինք:

Իր անմիջական շրջանակը զորովանքով կը զեղուր զինք. ամէն զինք տեսնող՝ զգուանք կը շռայլէր իրեն. տաներէց քահանային ափերը քանիցս հանգչեցան իր գանգուրներուն վրայ եւ մանուկին դէմքը ծածկուեցաւ անտառին մէջ քահանայի խնկահոտ մօրուքին...:

Պէտք է ըսել թէ Աստուած յուռթի հողի մէջ տնկած էր այս գիւրաբեկ ծաղիկը: Մեղքի սառնամանիքէ պաշտպանուած. չար օրինակներու խորշակը չէր կրնար խանձել անոր սպիտակ թերթերը. ամէն գարուն անմեղութեան նոր շուշաններով կը զարդարէր անոր ճիղմ ճակատը:

Կայծկլտուն բոց մը անմար պահելու վճռակամութեամբ, մայրը կը հսկէր անոր վրայ. այդ փափուկ տունկն իր արմատներն ունէր դերազանց մօր մը սրտին մէջ. այդ բոցիկն լապտերուած էր ընտանեկան սուրբ մթնոլորտի մէջ:

Աստուծոյ չնորհքէն եաք, Մխիթար իր մօրը կը պարտի իր նկարագրի մեծութիւնը. հոգիի ինչ պեղեցկութիւն, վեհութիւն որ պիտի ցուցադրէ ան քիչ եաք, այդ բոլորին սերմերը մայրն է ըրած անոր մէջ:

Երանի՛ թէ մեր հայ մայրերը գիտակցէին իրենց մայրական կոչումին:

ՄԱՅՐԵՐՆ ըլլալու են բաժակներ անբեկանելի՝ ՇՆՈՐՀՔՈՎ զեղուն:

Տաւիղներ՝ որ հոգիի թեթեւ իսկ հպումէն, մեղեդիները յօրինեն — նուագեն:

Ըլլան մոմեր՝ բարձր, սիրուն.

ըլլան ոգեղէն եւ ուր երթան՝ հոն չունչ դնեն.

ըլլան ուժեղ, հզօ՛ր, քանի իրենց սերունդէն է բարձրեալն ու Ամենահզորը.

մայրերուն վայելէ սրբութիւն, զի այդ է կոչումն մայրութեան...:

ՏԱՐԵԿԻՑՆԵՐ փողոցը իրար հետ կը գզուըտէին օրն ի բուն, կամ թաղէ թաղ քար կը նետէին իրարու: Մանուկը սակայն հազիւ հինգ տարու՝ կանչուեցաւ քահանայ մը, որ զար դաս տար զարմանալի մանչուկին:

Լուսամուտին առջեւ նստած, կամ ծուարած ձէթի կանթեղին տակ, իր մանրիկ գլխին մազերը ջրվէժի բաչերուն պէս թափած, փափուկ մատներով աչքերը կը պտտցնէր Սաղմոսի վրայէն ժիրաժիր, բացառիկ լրջութեամբ:

Սահուն կարդալու համար չատ ժամանակի պէտք չունեցաւ. քանի մը դաս՝ ու ան կրնար ընթացիկ հեգել եւ կարդալ: Քանի՛ անգամ վարժապետը իր ակնարկները անոր աչքերուն մէջ կը թափէր խանդաղատանքով, ամէն անգամ թէ նա սրամիտ հարցումներ ուղղէր իրեն. հարցումներ՝ որոնց դժուարաւ պատասխան կը գտնէր քահանան...: Թաղին բոլոր հարսերն ու մամիկներ Մանուկին կը վազէին, անոր կարդալ տալու համար կամ չարադրելու նամակներն իրենց հեռակայ սիրելիներուն: Հացեկաց գիւղին Սուրբը — Մեսրոպ երկնքէն չհրճուեցա՞ւ, դիտելով այս ուշիմ, գեղեցկատես պատանին, որ քիչ եռք չունէր, կենդանութիւն պիտի տար իր մեռած գիր ու տառին...:

Օր մըն ալ քահանան ներկայացաւ մօրը, հոյեց թանձր մօրուքը. ըսելիք ունէր... կը պատկառէր, ինչո՞ւ չէ, քիչ մըն ալ կը քաշուէր, կ'ամչնար. — Ալ չեմ գար դասի. քու

պաւակդ չատ բան գիտէ... իմ բոլոր գիտցածներս գիտէ, աւելորդ է իմ գալս. Աստուած գինք պահէ, ձեզ բոլորդ ալ պահէ... Տէր ընդ ձեզ...: Այդպէս ըսաւ, չոյեց Մանուկին վարսերը, քաշեց դուռը, գնաց խոշոր մէկ հազով...:

Մանուկը տաս տարեկան էր այդ ժամանակ:

* * *

ԱՅՆ ՇՐՋԱՆԸ ուր Մխիթար ծնաւ, ապրեցաւ՝ մեր պատմութեան ամէնէն տժգոյններէն է ու ամուլներէն:

Ունէինք Հայրենիք, բայց մե՞րն էր:

Կէսը Պարսիկի կրունկին տակն էր. միւս կէսն ալ Թուրքին. երկուքին փոխադարձ չփումները, նահանջն կամ յառաջխաղացքը միշտ նոր արիւն կը հոսեցնէին:

Տխուր անցքերու արօրը ակօսեր էր հայ հողը եւ հայ սիրտը. հայը եղած էր գերի, տարագիր, բաժան բաժան:

Ժժդժութիւն, խոչտանգում առօրեայ էին:

Թիւ ունէի՞ն առեւանգումները...:

Հայու դոյութիւն եւ իրաւունք կախում ունէին տիրապետողի ախորժակէն, կամքէն:

Արիւն եւ ջարդ, գերութիւն ու աքսոր լրացուցիչ մաս կազմած էին մեր կեանքին:

Այնպէս որ մայրեր իրենց զաւակներուն ծնունդը եւ կարեւոր թուականներ այդ տարիներէն կը հաչուէին...

— Դուն տղաս, ծնար զուլումի... երկրորդ աքսորի... Ջարդի տարին...:

Ողբերգական էր ճակատագիրը:

Անհովիւ ժողովուրդը յուսաթափ, կրաւորական՝ կը սպասէր ժպտուն օրերու, որուն չէր հաւատար սակայն. ինկած էր անոր կորովը, բարոյականն ալ մխասին. դպրոց գրեթէ գոյութիւն չունէր. տղաք օրն ի բուն փողոցը կը թափառէին. փողոցի վրայ կը բուանի՞ ծաղիկ...:

Իսկ կրօնակա՞ն դասը... սրտի ճմլուք կ'ունենայ մարդ, լսելով անոր պարզած երեւոյթը նոյն դարուն: Լուսաւոր դէմք, յիշատակելի անուն՝ ցանցառ, ինչպէս համբրանքը անապատի արմաւենիներուն: Տգիտութիւն եւ դրամը անկարգ սէր տեղը բանած էին կրօնքի եւ ուսումի: Մեր հին հայրապետները չէին խօսեր ա՛լ աղօթքի եւ չարականներու լեզուով. լուած էր կենդանի խօսքն Աստուծոյ, մարմրուն կանթեղներու մէջ չկար ձեռք՝ ձէթ լեցնող: Նարեկացիներու Շնորհալիներու, Վկայասէրներու կազմած զգաթներէն եկեղեցականը իջած էր տափարակ, տատապկոտ դաշտագետինները՞ր, ոչ, այլ անդունդներ:

ԿՐՕՆԱԻՈՐԻՆ աշխարհը իր սիրտն է ու իր խցիկը. իր ընտրելագոյն բարեկամները՝ դրքերը. երբ ան խզուի անոնց հետ, երբ նուիրական մատեաններու ընթերցումն գինք տաղտկացնէ՝ անշուշտ թէ հոգին կը պարպուի ինչպէս չոգիացող ջուրը կաթսային ու ան կը ծուարի, կը ցամքի ինքն իր մէջ:

Կրօնաւորին սենեակը իր անապատն է, աշխարհի մէջ թէեւ՝ բայց աշխարհէ հեռու, ուր նա կը հասուննայ լռութեան մէջ, ինչպէս բոյսերը կ'աճին գիշերի մէջ:

Զո՞ւր է խօսքը բանաստեղծին՝
— կ'ուզե՞ս գիտնալ թէ ո՞վ ես դուն...
Հարցուր գիշերին:
կ'ուզե՞ս տեսնել թէ ի՞նչ է մէջդ թագնուած,
Դիտէ գիշերին մէջ...:
կ'ուզե՞ս լսել թէ ո՞ւր է Աստուած թագնուած.
Ունկնդրէ գիշերին մէջ.
կ'ուզե՞ս իմանալ թէ ինչ Ան մէջդ կը բանի...
Լռէ գիշերի մէջ...:

Աստուծմէ օտարացած կրօնաւորներ կրնայի՞ն առաջնորդ ըլլալ. կրնայի՞ն հովուել. բարի ժողովուրդն ունի իր առողջ բնազդը. նա դիւրաւ կը զանազանէ յարդը ցորենէն:

Մարդ, մանաւանդ եկեղեցականը կամ ամբողջ՝ կամ ոչինչ. կէսը հրէշ է. կէսը հեգնանքն է ամբողջին...:

Երեկոներ երբ հաւաքուէին թոնիրին չուրջ, միշտ նոյն հառաչանքները կը պոռթկային զապուած կուրծքերէ. նիւթն բոլորի խօսակցութեան՝ էր վիճակն ազգին — Աստուա՛ծ, Աստուա՛ծ, ի՛նչ օրերու հասանք... կը հեծեծէին ծերուներ հասուն հասակերու պէս գլուխը կախ: Տեսքը ֆիտան երիտասարդին ըսել կու տար տարեցին

— Ապրէք երեխէք, բայց մեզ պէս չապրէք...:

— Զաւակս, դէշ օրերուն ծնացիր, թալանի... սուգի... արիւնի օրերուն ծնացիր, կ'ըսէր հայրը, գլուխը չոյելով իր զաւկին...:

— 1676... Փետրուար 7ին — կ'ամբողջացնէր մայրը, ձայնով մը կոտրած:

Լսելով կողոպուտներու, առեւանգումներու, նախճիրներու, եկեղեցականներու զայթազղութեան, մանկութեան անյոյս վիճակի մասին, Մանուկի հոգին կը տխրէր վանդակին մէջ բանտուած թռչնիկի նման:

Օր մըն ալ հարցուց — Մայրիկ, չկա՞յ ճարը այս բոլորին:

Մայրը խանդաղատանքով նայեցաւ իր սիրահատորին, զոյն աւելի սեղմեց իր կուրծքին — Ճարը, զաւակս, Աստուծմէ...:

Մանուկ կը լսէր այդ բոլորը, ամէն օր, իբր միշտ նորութիւն. անով կը ծանրանար իր մանրիկ գլուխը, ատոնք դէմը կ'ելլէին գիշերը իբր ուրուականներ. անոնք կու զային դէմը՝ լուսաբացին:

Բարձունք թէ վիհ հաւասարապէս գլխու պտոյտ կը պատճառեն:

Տաւտապանքը կա՛մ կ՚ազնուացնէ կամ կ՚ըմբոստացնէ : Եւ մեծ տաւտապանքներ կ՚երկնեն մեծ գեղարուեստագէտներ,

մեծ նկարիչ,
մեծ բանաստեղծ,
մեծ գիտնական,
մեծ գինուոր,
մեծ բարեկործիչ,
մեծ Սուրբ :

Տաւտապանքը Մխիթարի մէջ հաստնցուց
մեծ բարեկործիչը — մեծ Սուրբը :

Արտաքուստ ոչ մէկ նշան, մխատիք ոչ մէկ տուչորում, ոչ մի գերբնական չարժում : Աստուծոյ գործը կը պատրաստուէր կատարեալ պարզութեան ու անաղմուկ կարգաւորութեան մէջ. մանուկն իսկ կ՚անգիտանար իր մէջ պարփակուած չնորհքները... :

Այդպէս չե՞ն երկրի ընդերքներուն մէջ վառող կրակները, որոնք յանկարծ դուրս կը ժայթքեն լեռներու խառնարաններէն իբր կրակ լափլիզող, իբր լաւա :

Ամէն բան լռութեան մէջ.
ամէն բան իր օրին :

Ի՞նչ է եօթ-ութ տարիք հաչուող մանուկի մը մտածումնքն եւ զբաղումը — խաղ, խաղալիք... :

Տարբեր էր սակայն փոքրիկն Մանուկ :

Նա մեծ որոչումներ եւ գաղափարներ կ՚որոճար ինքն իր մէջ. աեննէ մը աւելին խոհուն էր դարձեր ան, մտածկոտ. գլխին մէջ բաներ մը կը դառնային, կը դնէր — կը վերցնէր. բազմազբաղ էր ան :

Հեռուէն, շատ հեռուէն եկող զանգակի մը երգը, աղու ձայնը կ՚առնէր ան... սրտին մէջ խորհրդաւոր փսփսուք մը,

այնքան հեչտ, այնքան քաղցր· սաղարթներու մէջ հովի փսփսուքին պէս մեղմ... չնորհքի ձայնն էր, որ զինք առանձնութեան կը հրաւիրէր... վանք կը հրաւիրէր...:

Մտածէ ծաղիկներու մասին... ծաղիկներ կը յղանան արդէն: Զանա մեծ նպատակներ հետապնդել... ու արդէն ճամբուն վրայ ես մեծ իրագործումներու:

Մանուկ ուշադիր հետեւեցաւ այդ փսփսուքին... ոչ, չէր խաբուեր· Աստուած կը խօսէր իրեն... զինք իրեն կը հրաւիրէր: Շչունչը, փսփսուքը տակաւ զօրացած եւ պահանջք էր դարձած անդիմադրելի... պէտք է հրաժարէր սիրելիներէ... աշխարհէ:

Դիւրին կու գար իրեն այդ հրաժեշտը:

Զոհողութիւնը ոչ թէ վանք քաշուելու մէջն էր, այլ աշխարհ մնալու...:

Մաքուր, սրբասէր աղաւնին ոտքի կռուան չէր գտներ աշխարհի մէջ եւ... տապան կը դառնար:

Տուներու, քիւերու ընդմէջէն կը տեսնուէր դմբեթը Ս· Նչան վանքին, որ երբ մէկ սարկաւագ յաղթ հասակը ցցած՝ կը ձայնէր բարձրագոչ — Ի վեր ընծայեցուցէէ զմիտս, զսիրտս ձեր...:

Եւ հեռուէն մատղաչ դպիրը սրտի տոչորումով կը պատասխաներ — Ունիմք առ Քեզ Տէր ամենակալ...:

Խօսեցաւ ծնողքին... բայց անոնք կրնայի՞ն սքանչելի ընդունակութիւններով օժտուն այս տղան վանք ղրկել· մեղք չէ՞ր... հոն երթար բթանա՞ր... ընտանիքին արա՞տ բերէր... ընտրելագոյն չէ՞ր մնալով աշխարհի մէջ ընտիր քրիստոնեայ ըլլալ, քան պղերգ եւ յոռի կրօնաւոր վանքի մէջ... մանաւանդ որ իր ապագան այնքան չողչողուն էր: Հայրն ի՛նչ երազներ հիւսած էր այս պաւկի մասին եւ հիմայ...

օճառի պղպջակին պէս կը ցնդէին, աւազանի օղակներուն պէս կը լուծուէին այդ բոլոր յոյսերը…:

Ոչ:

Ոչ լսեց Մանուկ իր չրջապատէն:

Նա համակերպեցաւ լռել առ այժմ, մտքի կատարեալ հաստատունութեամբ, թէ իր սրտին ձայնը չէր խաբեր զինք. իր սրտին ձայները չէին ղօղանջ ծնծղայի, զիլի: Էին Աստուծոյ կոչերը:

Պէտք է սպասէր դիպան ժամանակի:

Պէտք է այժմ լռէր, աեն մը գոնէ. մինչ այդ փորձելով ինքզինք, հաստատելով իր կոչումը ճգնութիւններով, առաքինական գործերով: Տիրելով իր անձին:

Ի վերջոյ աշխարհի տիրող, իշխող մարդիկը անոնք են մեայն, որ նախ տիրած են իրենց իսկ անձին:

Նա անձնատուր եղաւ ընթերցումի: Կը կարդար հոգեշահ գրքեր, Սուրբերու կեանք եւ կ'ընդօրինակէր աոնց արարքներն իր անձին վրայ…:

Կանուխ կը հրահանգէ ինքզինք այն՝ որ կ'ուզէ վարպետ ըլլալ:

Միքել Անճելօ Վատիկանի որմանկարներն յօրինելու համար այնքան վեր նայիլ վարժած էր, որ աոիկա իրեն սովորութիւն ճնաց եւ աեւապէս վեր կը նայէր…: Տեղչացէք բարձրին եւ պիտի հասնիք բարձրին. նայեցէք կապոյտին՝ եւ պիտի սիրէք պեղեցիկը, իդէալը. դիտեցէք աստղերը եւ պիտի դիւթուիք անոնցմէ՝ ինչպէս Մանուկ պատանին, որ չուտով ապագայը աուաւ թէ անտեսանելի ձեռքի մը առաջնորդութեան տակն էր. իր առաջնորդը՝ Սուրբ Հոգին:

ԳԵՂԱՓԹԻԹ պատանի մըն է ինք։
Իր մէն մի մտածմունքը սպիտակ՝ ինչպէս ծաղիկները.
Խօսքը պայծառ՝ նման արեւի լոյսին.
Իր գործերը բարի, կակուղ՝ ինչպէս երգն, մեղեդին։

Նկատողական եւ ճգնական կեանքի մէջ յառաջադէմ է ան, ալեւոր իսկ։ Նա կարգաւորած է իր նիստ եւ կացը. կը հսկէ իր աչքերուն վրայ՝ զանոնք բռնելով խոնարհ. չի՛ լսուիր իր բերնէն խօսք աւելորդ, անտեղի. չաբաթը երկու–երեք օր իր բերանը մտածը թռչունի մը կերածին չափ է. հրաժարած է պտուղէ, անուշեղէնէ, քաղցրաւենիներէ. տարի մը՝ ամբողջ մեծ պահքին ջուրը իր լեզուն չթրջեց։ Փափուկ մարմինը կը նեղէր մազեղէն ներքնազգեստներով...։

Հոգին այն ատեն լոկ ազատ է՝ երբ ըմբոստ նժոյգը — մարմինը, ենթակայ է հոգիի օրէնքներուն։ Հոգիին ազատութիւնը կը ստացուի կամքի ուրացումով, մարմնի ճնշումով։ Անմեղ եւ օրինաւոր փափագներն ալ մարդ չափաւորելու է, որպէս զի սանձի տակ պահէ անկարդ պահանջքներն մարմնի։

Մեռուցումը նպատակ չէ. է միջոց։
Նպատակը հոգիին անձնիշխանութիւնն է, ազատութիւնը հոգիին. միջոցը կամ ճամբան՝ ճնշումն է մարմնին։

Ամէն մարդու մէջ հրեշտակ մըն է թագնուած եւ չար ոգի մը... որքան մարդ իյնալու է հաւասարելու համար չար ոգիին. եւ որքան բարձրանալու է՝ հասնելու համար հրեշտակին։

Նա միայն պիտի հալածէ դեւը ուրիշներու մէջ, որ նախ զայն հալածած է ի՛ր անձին մէջ։

Բարձրացի՛ր որ բարձրացնել կարենաս։

Պիտի չուզէի զանց առնել թարմ, քնքուշ մէկ դրուագ

անոր անմեղ մանկութենէն. ակամայ ժպիտը, այնքան ինքնաբեր, պիտի աւելցնէ անոր երանգը:

Օր մը պատանին Մանուկ յանկարծ աներեւութացած է. տունը չէ... դրացիներու քովն ալ չէ...: Մայրիկը հոգով նախ, յետոյ մորմոքով զինք կը փնտռէ. խնդրականեր չորս կողմ կը հարցնեն. հետքը կարելի չէ գտնել:

— Արդեօք գաղտուկէն վա՞նք մը փախաւ... կը մտածեն ոմանք: Երեկոյին, երբ մութը ծարիրի փոչիներուն պէս կը տարածուի, յանկարծ կը յայտնուի տարեկից մանչու մը հետ, դէմքը ժժգոյն, ոտքերը արիւնլուայ եւ ստամոքսին մէջ կրկուոց... անօթի է:

Մանուկ կը յիշէ դեռ էջն ու տողը այն գրքին, ուր կարդացած է, թէ հին անապատաւորներն ինչպէս օրն ի բուն աղօթքէ ետք՝ կը կերակրուէին իրենց հրեշտակէն:

— Կ'ուզե՞ս հրեշտակդ տեսնել, կ'ըսէ ան ընկերոջ — եւ երկնքի հացն ուտել...:

— Ա՛հ, բայց ի՞նչպէս եւ ո՞ւր:

— Աւելին մի հարցներ. միայն հետս եկուր:

ԵՒ ՀԱՅՐ ՀԱՐԱՆՑ Մանուկ գայն կը տանի Սեբաստիայէն դուրս, ուր ծեր ճգնաւորներու պէս, խանձած կուրծքերով ծալապատիկ նստած ժայռերու մէջ կային քարածերպեր կամ անձաւներ...: Կը մտնեն ներս. արդէն ճամբան նա սորվեցուցած է ընկերին, թէ ի՛նչ ընելու է հրեշտակի այցելութեան համար...: Ոտնաւ գետինը, խճաքարերու վրայ կը ծնրադրեն... կ'աղօթեն: Ոխճերը սակայն սուր, գետինը խորտուբորտ, մորթը կը ծակոտի, ծունկերը կ'արիւնին...: Երկուքը կ'աղօթեն, երբեմն բաղկատարած, երբեմն ալ չարական կ'երգեն...: Քարայրը կը կլլէ իրենց ձայնը... մութ արձագանգը պատասխա՞նն է հրեշտակին... բայց ինչո՛ւ կը վախնան: Կ'ըլլայ միջօրէ. օրը կիսուաձ:

— Էհ, դեռ պիտի ուշանա՞յ հրեշտակը... անօթի եմ... ծունկերս ալ կը ցաւին...:

— Մի ըլլար անհամբեր. ի՛նչ, մե՞ծ բան մըն է եղեր օր մը կերակուր չուտելը... չե՞ս յիշեր, Քրիստոս քառասուն օր, նոյնքան դիչեր անօթի մնաց, բերանը կաթիլ մը ջուր անդամ չդրաւ... իսկ դուն...: Սպասէ քիչ մըն ալ:

Գէշ օր ընտրած էին. հաւանօրէն երկուքին հրեչտակներն ալ ունկնդրութեան հրաւիրուած Աստուծոյ մօտ, ապա թէ ոչ ինչպէս բացատրել այս պարտազանցութիւնը... կամ ալ երկնքի մէջ երգահանդէսի պահուն պիտի մեներդէի՞ն... գէշ զուգադիպութիւն ամէն պարագայի՛ն...:

Այսպէս կամ այնպէս օրը կը տարաժամի, կ'ըլլայ երեկոյ. մօտանիստ տուներու առաջին կանթեղներն կը սկսին վառիլ. արեւը դէմի բլուրներէն հաւաքած է իր ոսկի թելերն, որոնք այժմ մանիչակ սկսած են ներկուիլ. չուքերն ալ սկսած են բարեւներու հասակն առնալ...: Մեր զոյգ ճգնաւորները կը սիրպուին ետ դառնալ... անչուչտ տարբեր եւ յարմարագոյն օրուան համար խնդրելով հրեչտակին ժամադրութիւնը...:

Սրտատրոփ մայրն կուչտ ծիծաղեցաւ, երբ իր անոյշ զաւկի բերնէն լսեց իրողութիւնը. իր պահապան հրեչտակն ալ խնդուք ունեցած ըլլալու է, իր պաչտպանեալի թարմ այս մտքին վրայ:

Այդ դիչեր, այս բոլորովին սոյգ — մայրը պէտք չունեցաւ լսելու — Զաւակս, կեր... քանի որ Զհաց մեր հանապազորդը աղօթած՝ ախորժակով ճաչակեց Մանուկ, ինչ որ առջեւը դրին:

Թէ հայրը գինք յանդիմանեց կամ պատժեց՝ չէ աւանդուած. մխայն թէ երբ Անանիա եպիսկոպոսը այդ լսեց՝ Ս. Նշան հրաւիրեց իննամեայ Մանուկը, անոր տալով փոքր աստիճանները եւ ԿԻՍԱՍԱՐԿԱԻԱԳՈՒԹԻՒՆԸ:

* * *

ՍԵԲԱՍՏԻԱ այդ ժամանակները կ'ապրէին երկու կուսան քոյրեր Մարիամ եւ Մանասէ որ մարմնի մէջ անմարմիններու կեանք կը վարէին եւ անչուք սենեակի մը մէջ առանձնացած՝ աղօթքի եւ մեռուցումի կը պարապէին: Ժողովուրդը զիրենք կ'անուանէր հոգետես կուսաններ, տեսակ մը տունի մայրապետ, իրենց սրբութեան, ճգնութեան անունը համբաւուած չորս բոլոր: Մանուկ սկսաւ անոնց քով յաճախել: Կուսաններըը հիացան չքնաղ պատանիի սրտի անմեղութեան, մտքի աչխոյժին, արտասովոր կրօնասիրութեան եւ սրտի, հոգիի բացառիկ չնորհներուն:

Սիրեցին զինք՝ առինքնուելու չափով եւ անոր վրայ գործադրեցին հրեշտակական սիրով: Բարի խրատներն անոնց, Մանուկը աւելի ամրապնդեցին կրօնաւորական կոչումի մէջ, եւ մեռուցումի հոգին ամրակուռ քանդակեցին անոր մէջ:

Անոնք երկուքն ալ անօրինակ անուրջ մ'ունեցան — անկախ իրարմէ — Մանուկի ապագայի մասին: Տեսան լոյսերու մէջ վոդվոդուն պալատ մը, զժուարագնաց ապառաժի մը գագաթին. քարքարուտ, ձիւնապատ առապար մը մինչեւ հոն կը մագլցէր...: Վարը նչմարեցին չնորհալի դիմագծով պատանի մը — Մանուկը —, ձեռքը բահ եւ բրիչ...:

— Ի՞նչ կ'ընես հոն:

— Արքայութեան ճամբան կը մաքրեմ, որ ամէն մարդ դիւրաւ կարենայ հոն բարձրանալ...:

Երկրորդ անգամ տեսան տաճար մը, ուր Մանուկ կը խօսակցէր լուսապզեստ անձերու հետ, որոնց զգուալիր ակնարկը կը հանդչէր անոր վրայ եւ Մանուկ անոնցմէ կ'ընդունէր անոյշ խրատներու սրուակներ, անօթներ: Տաճարը՝ եկեղեցին էր. լուսապայծառ անձերը՝ Ս. Հայրապետներն ու վարդապետները, որոնք իրենց հանճարն եւ հոգին կու տային Մանուկին, որպէս զի իր ազգին մէջ սփռէ լոյս եւ գիտութիւն:

Առաքինի կուսաններըը պայծառ ըմբռնեցին Մանուկի կոչումն ու ապագան եւ գայն մեկին հասկցուցին նաեւ մօրը:

Մանուկ վանքի կարօտով կը հալումաշէր:

Նա անգամ մըն ալ հրաման աղերսից Ս. Նշան մտնելու: Հօր եւ հօրեղբայրներուն ընդդիմութիւնը որքան ալ բացարձակ՝ եւ սակայն խոստացան տարիէ մը արտօնել, սպասելով որ յարդի բոցերու նման անոր պատանեկան եռանդն ալ մարի, հանգի. ուստի զինք դերձակի մը քով դրին արհեստ իւրացնելու դիտումով...:

Դերձակ... Դաստիարակ...:

Ջէ՞ք գտներ հանդիտուրեան, նմանուրեան եղր երկուքին մէջ. Մխիթար — Մաչրոցէն ետք, հայուրեան մեծագոյն դաստիարակը պիտի ըլլար: Դերձակուրիւնը լաւ կը պատչաճէր իր կոչումին... մին կերպասը կը ձեւէ, միւսը՝ հոգին, նկարագիրը... մին մարմինը կը զարդարէ, միւսը՝ սիրտը, հոգին...:

Կորովամիտ մայրն վաղուց ըմբռնած էր, թէ առօրեայի մէջ չէր իր զաւկի ներկան ու ապագան: Ծնողք իրենց զաւկին համար աւելին կը դիտեն, քան որ իրենք են կամ կրնան:

Իր զաւկին սրտի, մտքի ձիրքերը զինք զրաւած էին ու նա լաւ հասկցաւ, որ իր զաւակը կրնար օր մը զինք պատուել, փառաւորել...:

Հանդուրժելի ազնուական փառասիրուրի՞ւն թէ նախազգածում — զաղտնիքի կարզէն — որ յօժարեցաւ, ուզեց իր զաւակը Եկեղեցիի, ատով նաեւ Ազգին ձօնել. ո՞վ գիտէ թէ իր կողմէ եղած ուխտի մը գործադրուրիւնը չէր ան...:

Քանի կան մայրերը, Աստուած մեզի հետ է. մի կասկածիք ատոր:

Հազիւ պայմանաժամն անց՝ Մանուկ ինկաւ մօր առջեւ.

— Մայր, օրհնէ քու զաւակդ եւ արտօնէ որ ան հետեւի Աստուծոյ կանչին...:

Այս անգամ դժուարուրիւնն չկար, մանաւանդ որ հայրն

ու հօրեղբայրները ուղեւորութեան մէջ էին։ Երկիւղած կինը համակերպեցաւ. զաւակն ընծայաբերեց Եկեղեցիի ու Ազգին. ու այսօր երկուքն ալ, Ազգ, Եկեղեցի — ղինք կ'օրհնեն, կ'երանեն իբր ոսկեծղի Եղիշէի Տիկնայք փափկասունքի ամէնէն վաւերական, հարազատ ներկայացուցիչներէն մին — մեծ կին, մեծ մայր, ինք՝ Շահրիստան Պետրոսեան, մայրն Մխիթար Աբբահօր...։

Կեանքի մեծ որոչումները, մեծ ողջակէզները յաճախ կը կատարուին րոպէի մէջ, լուիկ մնջիկ, ողջակէզը կը լափուի բոցերէն՝ առանց մուրի...։

Լայնալիճ աղեղ մը ինչպէս, բացուեցան բազուկներն Մանուկի մօր, վերջին անգամ մըն ալ գրկելու իր որդին...։ Մնացածը պարզ է եւ կը կռահուի առանց ճիգի... վանք հասնիլը... վանքի կոչնակին զուարթ օրօրուիլը... խնկաբոյր կամարները... նորեկի ընդունուիլը երիցագոյններէն... վանահօր բարի ձեռքը, որ խանդաղատանքով կը չոյէ անոր գլուխը...։

ՏԱՍՆՈՒՀԻՆԳ տարեկան էր Մանուկ, երբ պսակուեցան տենչերն իր սրտին։

Վանք մտաւ 1691ին եւ քանի մը օր ետք Անանիա եպիսկոպոսին ձեռքով ձեռնադրուեցաւ ՍԱՐԿԱՒԱԳ. փոխեց Մանուկ անունը եւ կոչուեցաւ ՄԽԻԹԱՐ։

Այդ անունը պիտի արձանագրէ Տիեզերական Պատմութիւնը իր էջերուն վրայ. ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀԱՅՐ...։

Աչխարհի հետ իր վերջին կապը ա՛լ խզուած էր. ծովեզերք ծփացող առագաստանաւի մը նման էր արդ, որուն պարանը կը քակուի ցէցէն եւ նա հեռզհեռէ ալիքներէն օրօրուելով կը մտնէ ծովին բոցերը։

Մխիթար հմայ փրկչի նաւակին մէջն է. Քրիստոս իրեն

ալ պիտի ըսէ այն՝ ինչ որ Առաքեալներուն — խաղացո ի խորն, թիավարէ անընդհատ, անվհատ. խորացիր Աստուծոյ սիրոյն եւ աւետարանական կատարելութեան մէջ... ուսումի անյատակ խորքերուն մէջ... հոգիդ խանձէ արեւով եւ մեռուցումի աղաջրով... օժտուէ նաւազի հոգեկան չարքաշութեամբ... նետէ ուռկաններդ... յետոյ կրկին մօտեցիր ափերուն, որ անբաւ որսէդ բաժին հանես սովահար եւ նքթոդ բազմութիւններուն... մօտեցիր մարդերուն որ իմ եղբայրներս են... թէ դիս գտնել ուզես՝ մարդերուն մօտեցիր, դիս պիտի գտնես անոնց մէջ...:

ՎԱՆՔ...:

ԳԻՏԷ՞Ք ինչ ըսել է վանք:

Վանքեր կղզի են հոգեկան մշակոյթի. հայ ժողովուրդը ամէն անկիւն վանքեր է կանգնած բերդի հանգոյն, բերդեր հաւատքի, մշակոյթի:

Հայաստանի մէջ վանքերու պիտի հանդիպիք ամէն տեղ. երկնքի ամպատուն գմբեթին տակ... ձորի մը խոռոչը, կուչտը ժայռի մը տուած... դեղադալար բլուրի գագաթը՝ ինչպէս վայելուչ մէկ թագ... ծառախիտ անտառներու խորքը... խոխոջացող եւ կայտուն ջրերու կողքին... կապտաւուն լճակի մը բաղրիկին կամ կակուղ դալարիքին վրայ մէկ կղզիին...:

Հոն կրօնաւորներու հառաչանքներ աւեակներու կը հիւսուէին, սիւքերու եւ տերեւներու սօսաւին. կոչնակը միայն կը խզէր լռութիւնը ատեն ատեն...:

Վարը, վանքի շրջապատին մէջ կը հասկաւորի ցորեանը նշխարքի համար եւ կը խայծի որթը՝ չիթելու համար կայլակ կայլակ մէջը սկիհին... մինչ վանքի խորհրդաքող կամար-

ներուն տակ՝ հոգիներ կը հասուննան Աստուծոյ համար, Ազգին համար։

Հոն, երկնային խոկումներու անձնատուր վանականներ ԱՍՏՈՒԾՈՑ ՄԱՐԴՆ *են նախ, անոր սիրով առլցուն, անոր տենչով խանդավառ. օր մը վար պիտի իջնեն անոնք — ինչպէս Մովսէսը Սինայէն — երկու քարեղէն տախտակներով — Եկեղեցիի եւ Ազգին։ Եւ անոնց գլուխին պիտի չդիմանայ մեղք եւ սատանայ, կիրք ու տեսլութիւն, տգիտութիւն կամ անտարբերութիւն։*

Վանականներ Աստուծոյ մօտ արեւ կը հաւաքեն, ապագային ուրիշներուն բաշխելու համար, իբր լոյս եւ կեանքի նպատակ։

Վանքերը տուն են ինքնամփոփումի, լռութեան։ Անոնց պատերուն ներքեւ կը դադրին աշխարհի ժխորն եւ հոգերն, ինչպէս ծովափի պարեխներուն առջեւ կը խորտակուի չառչն կոհակներու...։

Հոն, այդ մենաւորութեան մէջ դէմ դէմի զոյգ հոգիներ, Աստուած եւ մարդը... Արարիչն ու արարածը. մին խօսողն, միւսն ունկնդիրը...։ Մին բաշխողը՝ միւսը ընդունող...։ Մին ծորակն մշտավազ՝ միւսն գուռը անյագուրդ...։ Մին՝ ջուրն կենդանի, միւսն՝ ծարաւը անկուշտ...։

Լռութի՛ւն... հոգը ամէն ցամաքներէ անդին... լռութի՛ւն... թռչունը կ'երգէ հոն՝ ուր չկայ մէկն զինք լսող... բայց Աստուած կը լսէ զինք։

Ակը կը վազէ հոն՝ ուր ոչ մէկ մարդ կը մերձենայ, ոչ մէկ չուրթ ջրին կը հպի... բայց Աստուած պիտի լմպէ անկէ ու արբենայ։

Այն ամէն անձ որ կը յաղթէ չարին իր անձին մէջ, իր

կեանքին մէջ, ու իր գործին մէջ՝ կ'օգնէ աշխարհի բարձրացումին, կը սատարէ կեանքի ազնուացումին:

Այդ կ'ընեն ահա վանքերն ու վանականները:

Կ'առարկէք թէ չըրին, չե՛ն ըներ... պէտք է ընէին, պէտք է ընեն:

Վանքերու մէջ անտեսը կը փնտռեն մարդիկ:

«Իականը՝ անտեսն է միշտ. կարեւորը միշտ ալ չէ տեսանելի, չօշափելի. կոյր են աչքերը յաճախ. պէտք է սրտով փնտռել» (Անդ. Սէն Էքսիւբերի):

Երբ Մխիթար վանք մտաւ անհուն տենչերով՝ հոն էր վանքը իր ծեր պարիսպներով: Դարաւո՛ր պատեր. եկեղեցիի տարիքոտ զմբեթին վրայ խուռնկին հոտը ծերպ կապած. Սուրբեր, մոմերու լեզուներէն թխացած, դեռ պատերէն կը նայէին տրտմանոյշ թախիծով... այո, ամէն բան տեղն էր, մինչեւ անգամ հաստփոր Յայսմաւուրքները... բացակայ սակայն՝ բո՛ն վանահայրը — կրօնաւորական հոգին, մեկնած, հեռացած առանց հասցէ ձգելու...:

Վանականներ կ'ապրէին կողք կողքի — ինչպէս զրադարաններու զրքերը — բայց ոչ միասին, եղբայրական սիրով: Աւետարաններու հնաբոյր մագաղաթներու մէջ մեռած տառ մըն էր ան լոկ. թանկագին ժամանակը կը վատնուէր ինչպէս կեղծ մէկ զրամ. իսկ սրբաբոյր ձեռագիրները, որոնց վրայ աչքի լոյս թափած էին երբեմն հոգեառեալ անապատաւորներ... ցեցերէ կը կրծուէին, որոնց վրայ սարդեր կողք հիւսած էին չատոնց, իսկ փոշին թանձր վարագոյր ձգած՝ մատենադարանի զարակներուն եւ փեղկերուն վրայ...:

Մխիթար ասկէ եւք ո՛ւր երթայ, ո՛ր վանքի դուռն ալ թակէ, պիտի զտնէ ստէպ ամայութիւն. մեծ բացական պիտի ըլլայ միշտ ինքը — Աստուծոյ հոգին, կրօնաւորական եռանդը,

սէրն ուսումի: Ինք, Մխիթար պիտի ըլլայ աւագի երաչտին մէջ՝ ովասիան դալար. ան պիտի չտարուի իր չրջանակէն — հոգին պիտի վարէ գինք, ինչպէս ներկայիս տիեզերանաւերը վարէն կը վարէ հանճարի մը ուղեղը...:

Նա ճչդիւ պիտի դործադրէ վանքին օրէնքները. ամէն մարդ կոչնակէն առաջ պիտի տեսնէ գինք եկեղեցին. հոն առաջին մտնողը պիտի ըլլայ — վերջին ելլողը: Երբ իր սենեակը չէ ան՝ ամէն մարդ դիտէ թէ ո՛ւր կարելի է գինք գտնել — տաճարը կամ դրադարանը:

Կ'ըսեն թէ մարդ գաւակն է իր դարուն. մարդ այն է, ինչ որ կազմած է գինք իր չրջապատը: Կրնայ առհասարակ ուղիղ ըլլալ այդ հաւատումը, բայց չի ճչմարտանար Մխիթարի վրայ:

Նա իր ժամանակի մարդը չէ՛,
Վե՛ր իր դարէն եւ դուրս,
Անկախ՝ իր չրջանակէն:
Ինք ապրողը չէ, այլ ապրողը.
չէ ուղղութիւն առնողը, այլ ուղղութիւն տուողն, ներդործողը:

Այս՝ մեծապոյն գաղտնիքներէն իր անձին — ըսենք՝ համայքը. նա բնաւ չէ չօշափուած ժամանակէն. ժամանակն իրեն ենթարկած, իրեն խոնարհեցուցած: Կը տեսնէ զեղծումը — բայց ինք կը մնայ զօրեղ. իր սկզբունքներուն տէր: Թող ուրիշներ ինչ ուզեն ընեն. ապրին՝ ինչպէս փափագին — ինք պիտի կենցաղավարի կրօնաւորաբար:

Կարուկ, ամէնէն կարճ գիծը՝ ուղիղ գիծն է. այդ չի՞ տրվեցներ երկրաչափութիւնը...: Իր ալ վարքագիծը չիտաւն է. չի գիտեր խոտորիլ աջ ու ահեակ:

Նա չի սակարկեր սկզբունքներու հետ, ամբողջական

հոգի. լուրջ կ'առնէ ամէն բան. բարիին առաջնորդող բոլոր ճամբաները բարի են. ինք կ'ընտրէր բարեգոյնը, որ գինք աւելի չուտ ու ապահով կրնար առաջնորդել:

Մաքուր ճնալ եւ հասուննալ — ահա արուեստը կեանքի (Զօրվ. Ֆօշ):

Ս. ՆՇԱՆԻ մէջ նա յօրինեց իր օրացուցակը:

Աղօթքէն եւ գիշերային նինջէն աւելցող ամէն ժամ յատկացնել ուսումի:

Կ'առանձնանար դրադարանը. կը սուզուէր մագաղաթներու մէջ. գանոնք կը կարդար, կը լափէր: Թուղթ մը ձեռքը կը համառօտէր, կը հաւաքէր կարեւոր տուիքներ Ս. Հայրերու վարդապետութենէն. անոնք քիչ եաք իր բերնէն — ամպիոնի վրայ — պիտի հոսին այնպէս՝ ինչպէս մեղուները մեղր:

Տարիքոտ, կքուն վարդապետներ երբ անոր սենեակի առջեւէն կ'անցնին՝ մօրուք չոյելով կը հծծեն իրարու ականջին — Ի՞նչ պիտի ըլլայ այս մանուկը...:

Մեծ եւ փոքր անոր կը վազեն տարակոյսներու մէջ. ինք կը հարթէ ամէն վէճ. որուն իրաւունք տայ՝ այդ կողմն է յաղթականը. ալ հակառակը ոչ մէկը կը պնդէ. իր խօսքերը կ'ընդունուին իբր պատգամ: Այդ չի չփացներ գինք. կը ճնայ համեստ, մատչելի՝ բոլորին եւ միշտ աւելի կը մղուի մտքի իր պաշարն հարստացնելու:

Մխիթար չուտով հիասթափուեցաւ:

Ս. Նշան այն չէր, ինչ որ ինք կ'երեւակայէր. համբաւը չատ խոշոր, իրողութիւնը՝ թզուկ. փոքրիկ նկար մը՝ խոշոր չրջանակի մէջ:

Կան անուններ, անձեր, համբաւներ, որոնք խոշոր թուած

լիճի նման են. պատյտ մը անոնց չուրջ ու ահա կը պզտիկնան, կը փոքրանան, ինչպէս վիթխարի յուշարձանը, որ լուսանկարչական գործիքի ոսպնեակին մէջ կը սեղմուի...:

Հոն չկար իր փնտռածը — կրօնաւորական հոգի եւ ուսում:

Ցամքած աղբիւրէ զուր էր ջուր խնդրել, ինք՝ որ անյապդուրդ ծարաւ ունէր. գաւաթ մը ջուր չէր գոհացներ զինք. կը փնտռէր վճիտ ակեր:

Որոշեց անկէ հեռանալ եւ ուրիշ վանք փորձել:

Իր բախտէն հոն եկած էր Մխիթայէլ Եպիսկոպոս — գիտնականի, Սուրբի համբաւով, որ սիրտ կապեց իրեն. գրաւեցաւ անոր համեստութենէն եւ մտքի ճիրքերէն. խոստացաւ զինք միասին առնել էջմիածին եւ իրեն աշակերտեցնել 12 տարի, մինչեւ վարդապետութիւն:

1691 Դեկտեմբերին ճամբայ ինկան դէպ Կարին:

Դուք լսա՞ծ էք Բարձր–Հայքի ձմրան մասին. ձեր մորթը վախնամ սաղնտի եւ ձեր ատամները կափկափեն իմանալով, թէ ձմեռ չրջանին սնդիկը նուազագոյն 25—30 աստիճան կ'իջնէ. քամին կը ձաղկէ բնութիւնը, ձիւնը կը տեղայ անդադրում:

Եպիսկոպոսը կառքի մէջ էր. Մխիթար (16—17 տարուն) դեռաբոյս երիտասարդ, կը քալէր հետը...: Ձմրան բուքը իր վերարկուն կը լեցնէր առագաստի նման եւ ականները կը կճղտէին. ցուրտը կը սղոցէր իր անդամները. կռնակին ունէր վերարկու մը միայն. գիշերը կը ստիպուէր վերարկուին կէսն անկողին ընել, միւս կէսն ալ վերմակ...:

Օր մը մանաւանդ, անդունդ եղերող կիրճէ մը երբ կ'անցնէին, ոտքերը կապար ծարճեր էին յոգնաստաւ. նա չէր քալեր այլեւս. բնազդական չարժումով ինքզինք կը քաշքշէր, մանաւանդ որ հոգին ալ կռնակէն կը հրէր զինք. սրունքները չէին բռներ զինք... կթոտեցաւ, պետին խնկաւ եւ հոն մնաց ձիւնի մէջ խրած. կարաւանը հեռացաւ... եպիսկոպոսին հոգը չէր. ան Սաղմոս կը քաղէր օրն ի բուն...:

Աղօթք եւ ճգնութիւն սիրելի են ու ձգիչ այն աւեն մէկայն՝ երբ օծուն են եղբայրսիրութեամբ. որքան ամօթկիչ է տեսնել մեծ մը, որ փոքրիկի մը վրայ կը հակի...: Տէրը չըսա՞ւ մարգարէին բերնով — Ջեմ ուզեր զոհ եւ պատարագ, այլ սէր կ'ուզեմ:

Մեր Տէրն ալ Թափօր լերան պայծառութենէն հազիւ տասփարակներն իջած՝ լուսնոտ պատանիի մը վրայ հակեցաւ արդահատանքով:

Ջմեղադրենք Միքայէլ եպս.ը. ո՞վ գիտէ թէ համբերութեան առաջին դասերն չէր տար ան իր փափուկ աշակերտին...:

Այո, չենք մեղադրեր, բայց...:

Բայց այս աշխարհի վրայ ոչ մէկն իրաւունք ունի առանձին երջանիկ ըլլալու...:

Աշխարհի վրայ չկայ հազար ձեւ Աստուած սիրելու. մէկ է ձեւը — ինքզինք նուիրել իր եղբայրներուն. կայ սակայն հազար ձեւ նուիրումի:

Կարդացա՞ծ էք ՎԻՐԳԻԼ ԿԷՕՐԳԻՈՒ պիրքը — 25տրէ ժամը. հոն կան հետեւեալ տողերը.

Դիտելով ղէմքը մարդու մը,
ես Աստուած տեսայ.
ու Աստուած դիտողը՝
կը տեսնէ տիեզերքի ճամբան.
Ջրխատոս մարմնացաւ, ցոյց տալու մեզ
մարդկային ղէմքն Աստուծոյ.
ինք չատ յստակ կ'ըսէ այդ.
— Ով Զիս տեսաւ, Հայրն տեսաւ:
Լատզոյն պատկերն Աստուծոյ՝ է մէշտ
ՄԱՐԴԸ:

Մարդուն մէջ Աստուած տեսնել... այդ չէր հասկցած Մխայէլ եպս. եւ բանակ մը ուրիշ հոգեւորականներ, մինչեւ այսօր:

Մխիթար ձիւնի մէջ թէ ձնար, պիտի սառէր կամ գայլերու, արջերու ժանիքներ պիտի խածատէին զինք ողջ ողջ: Ջիչ ետք թուրք զորեսաններ անցան անկէ, որոնք գթացին իրեն վրայ եւ ջորիի մը վրայ հասցուցին Կարին:

Հոս առաջին անգամ ըլլալով, Մխիթար տեսաւ լատին վարդապետ մը, որմէ ծանօթութիւններ ստացաւ Եւրոպայի մասին. իմացաւ թէ հոն քրիստոնեայ թագաւորներ կային... ազատ էին քրիստոնեաները... ուսումը կը ծաղկէր... կրօնը կը թագաւորէր...: — Ախ, ո՞ւր էր թէ ես ալ կարենայի հոն անցնիլ, մտածեց ան:

1692 փետրուարին Մխիթար հասաւ էջմիածին: Հնակատոյց, նուիրական տաճարին մէջ աղօթեց. մխիթարուեցաւ. նոր ոյժ ծորեցաւ հոգիի երակներուն մէջ:

Սակայն յուսախաբութիւն հոս ալ:

Մխիթար աւելի անվճար ծառայ կամ սեմենկապան մըն էր Մխայէլ եպս.ին մօտ՝ քան աշակերտ:

Կանոնաւոր դասախօսութիւն չկար. մանաւանդ թէ երբ եպիսկոպոսը ուրիշ աշակերտներու ճառէր՝ Մխիթարին կը հրամայէր դուրս ելլել:

Եպիսկոպոսը ոչ միայն խաչ, գրիչ, աւետարան բռնել պիտէր, հապա նաեւ վարժ էր զաւազան ճօճելու մէջ. սպասարկութեան մէջ աննչան մէկ թերացում՝ զաւազանի հարուած կ'արժէր քաղցրընտել Մխիթարին... թիկնապահի պէս կանգուն պէտք է մնար եպիսկոպոսին դիմաց, պատրաստ՝ անոր ամէն ակնարկին... չէ՞ որ այդպէս էին դրանիկները իշխանական արքունիքներու մէջ:

Անկողին կրնար երթալ՝ երբ նա հրաման բաշխէր. հրամանը կը տրուէր՝ երբ եպիսկոպոսը ինքն ալ անկողին մտնէր հաւախօսէն քանի մը ժամ առաջ...: Կէս գիշեր գլուխը հապի բարձը տաքցուցած՝ պէտք է դանդակի ձայնին վրայ ընդոստ արթնար, հասարակութեան հետ սաղմոսերգելու եկեղեցին ու այս՝ տեւաբար, դեռ աստղերու բոյլը չմժգունած...: Աւարտին՝ կրնային ուզողներ մահիճ դառնալ, բայց ոչ ինք. պէտք է ինք արթուն կեներ Սրբազանին սենեակները մաքրելու, անոր հազար հրամանները գործադրելու: Իր նիննջը հազիւ չորս ժամ: Պէ՞տք է զարմանալ երբ փափկակազմ պատանիին քունը տանէր եւ ոտքի վրայ մրափէր: Գաւազանը չուտով գինք կը սթափեցնէր — եպիսկոպոսին գաւազանը...:

Ժպիտը շրթունքին, անխօս, անչքունչ սիրով կը տանէր ամէն բան. խաչին ուղղուած ակնարկ մը՝ իրեն այժ կու տար, կը քաղցրացնէր ամէն վիշտ:

Հայաստանի հողին վրայ Մխիթարի աչքերը շատ էին տեսեր խաչեր. խաչ՝ եկեղեցիներու կաթողիկէին... խաչ՝ վանքերու մուտքին... խաչ գերեզմաններու սնարին... խաչքարեր՝ երկրին ամէն կողմը. կ'ըսեն թէ մեր հայրենիքի հողին վրայ խաչքարերու թիւն աւելի՝ քան հինգ հազար... խաչա-

պաչտ ժողովուրդի մը կեանքն ալ եղած էր չարան խաչերու, ի սէր խաչեալին: Ամէն մարդ սակայն չի՞ կրեր խաչը իր մարմնին վրայ. դի՛ր քեզ արեւի տակ. լայն բաց թեւերդ. ի՛նչ պիտի ըլլայ չուքդ հողին վրայ... խոշոր մէկ խաչ — քու իսկ խաչդ, որ պէտք է տանիս:

Քնատուքեան չտոկաց. հողին յօժար՝ մարմինը տկարանմիջական արդիւնք այդ զրկանքներուն՝ աչքերու սաստիկ ցաւ, կոյրցնելու սպառնալիքով, որ կը գալարէր գինք: Զոյգ ծայրերէն վառող մոմի պէս էր. կ'այրէր մարմնով, կը տուչորէր հոգիով...: Պասքած հոգին զուր կը տանջուէր. գիտութիւն կ'ըղձար եւ գիտութեան բոլոր դռները եօթն անգամ եօթն նիգով կղպուած էին ամբօրէն...: Սրբապանը ոչ միայն ուսում կը գլանար, այլ նաեւ ձեռքէն կը խլէր իր անձնական դրամով գնուած գիրքերը — Աստնք քեզ համար չեն. դուն վարդապետ չես դեռ...:

Արեւը կը կակուղցնէ կամ կը չորցնէ. կը կակղէ կարծր պատուղները... կը չորցնէ կակուղ ցեխը:

Տառապանքն ալ կ'ընէ նոյնը. երբեմն կ'ազնուացնէ հոգին. տառապածը չուտով կը հասկնայ տառապողը եւ զայն կ'ամոքէ... բայց յաճախ ալ կը բրտացնէ, անկարեկիր կը դարձնէ: Մխիթարի հոգին վշտերու մէջ ազնուացաւ նման պտուղին՝ որ արեւի տակ եփելով կը խայծի. նա տրվեցաւ ըլալ հեզ, կարկից, բարի՝ հանդէպ անոնց որ դիմագիծն ունին Աստուծոյ...:

Ժամավաճառութիւն էր էջմիածին մնալը. երկու ամիս բաւական էին համոզելու, որ մարդ իր ունեցածը կու տայ ուրիշին. իսկ չունեցածը արդէն չունի...:

Որոշեց անցնիլ Սեւան:

Գիշերախառն փախաւ Միքայէլ եպ. ի քովէն: Սա՝ առաւու իրողութեան իրազեկ՝ խնդրակները ճամբեց եաեւէն. զուր սա-

կայն. Մխիթար պաչտպանուած թեւերովն հրեշտակին չրըտնուեցաւ: Երկու օր ետք արդէն նա հեռուէն նշմարեց Սեւանի ալացիկ կաթողիկէն... ու երեսին խոչոր խաչ գծեց պոհունակ:

Փրկուած էր:

Նոր յոյսեր...:

ՍԵԻԱՆ փռուած լիճի հայելիին, հովհարուած հովիտներու եւ ջուրերու զեփիւռէն, բամբիշի նման կ'իշխէր իր կաթողիկէով եւ կ'ընծայէր այնպիսի վայելչութիւն, որ կարծես Աստուած քալած ըլլար անկէ եւ անոր քղանցքները չօշափած կղզիին կողերը... կապուտակ երկինք... ամառուն լիճ ծիծաղախիտ ալեակներով... այգիներ... պուրակ մը ծառերու խիտ չարքերով... կարկաջը վտակներու... սրինգի նուագն հօտաղին... խոչոր աչքերու պէս բացուած լեռնածաղիկներ...: Ամէն ինչ լեզու էր հոն Աստուած գովերգելու:

Մխիթար սակայն երբ իր նեղլիկ լուսամուտէն ակնարկը ուղղէր դուրս, դիմացն էր աստուածաշնչական լեռը, յաւերժաձիւն Մասիսը հազար դիմափոխութիւններով երանգներու, պինդ գրկած փոքր Մասիսն իբր որդի հարազատ... աւելի հեռուն՝ քառագմբեթ Արագածն վայրի փարթամութեան մէջ ծառերու կանանչին... մտքով կ'երապէր ուրիշ լեռ մը, լեռը կատարելութեան, բարձունքները քրիստոնէական առաքինութեան, որոնց մագլցիլ կը ցանկար մինչեւ գագաթները եւ խորանալ աստուածային գիտութիւններու խորքը... ունենալով սակայն առաջնորդ մը:

Սեւան պիտի տա՞յ այդ առաջնորդը...:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՏԻՐԱՄՕՐ ԵՂԻՑԻՆ

Սեհանի մէջ Մխիթար վայելեց լաւ ասպնջականութիւն. բարի կրօնաւորներ էին. իրենց աչքերէն գառնուկի անմեղութիւնը կը հոսէր, ինչպէս բակի ծորակէն վճիտ ջուրը զուարթ երգով...: Աղօթանուէր էին եւ ճգնազգեաց. հեզութիւնը օծեր էր ինչպէս իրենց դէմքերը, նոյնպէս իրենց էութիւնը: Որքան ժուժկալ էին անոնք եւ սակաւապէտ. չորաբեկ քանի մը չերտ հաց եւ ձիթապտուղ համրուած հատիկներով. առատ էր լոկ ջուրը... համեղ, զուլալ որ կ'ըմպէին եւ կ'ապրէին զոհունակ՝ Աստուած օրհնելով օրն ի բուն:

Կը պակսէր մէկ բան — Ուսումը. այդ չկար եւ չկար: Ուր էր Թափուրն իր սրտին...:

Երեկոյ մը ելաւ պարտէզ. դէմքը ամպ բռնած երկնքի պէս տխուր էր... կուրծքը կ'այրէր սրտի մորմոքէն. կ'ուզէր օդ չնչել, հովանալ, զովանալ, հանգարտիլ...: Լուսնկայ գիշեր էր. կոթնեցաւ տարիքոտ ծառի մը բունին... սաղարթներու մէջէն լուսնին լոյսը անտառ ինկեր էր նիզակներու նման... հովիկը երբեմն կը չոյէր ծառերուն վարսերը, մինչ աւելի վար աբեակներ կը զգուէին ափերը կզգիին:

Մխիթար ուշգուեր էր խոկումներու մէջ... կը չափէր իր հոգիին տենչերը, որոնք կ'երկննային աստղերը մինչեւ եւ կը մաչեցնէին զինք անյագուրդ. մինչեւ ե՞րբ աստանդական այս կեանքը... ո՞ւր երթար... որո՞ւն դիմէր... ի՞նչ ընէր...:

Համակերպելո՞ւ էր յուսաթափ...:

Կը չափէր իր ժողովուրդի ժժգոյն ներկան, անփառունակ, յուսալքիչ... կը չափէր անոր ծուռ կարիքները... ուծա-

ցում Հոգեւոր արժէքներու, կրօնքի, եկեղեցիի, Աստուածոյ…: Տեղատուութիւն մաքուր, աւանդական բարքերու…:

Երբ քաչուին ուռած ջուրերն ծովին, ի՛նչ կը ձգեն ափերուն… աղտ, տիղմ գարշաբոյր եւ նեխած թափօն — ճշդրիտ պատկերն իր օրերուն, իր ամէն անկիւն տեսածներուն…:

Մանուկնե՞րը… երիտասարդութի՞նը… փողոցի անկիւններն աճող մոլախոտներու պէս էին անոնք. կը տուժէին իրենց միամիտ հաւատքը, անմեղ սիրտը եւ ինչո՞ւ չէ, նաեւ իրենց հայի հոգին, իրենց հայութիւնը… ՀԱՅԻ ՀՈԳԻՆ ՎՏԱՆԳՈՒԱԾ ԷՐ, ՀՈԳԻՆ ՈՒ ԱՊԱԳԱՆ…:

Վերցուցէք ժողովուրդի կամ անհատի մը կեանքէն հոգիի մշակոյթը… ի՞նչ կը մնայ — բնազդը լոկ, միտքը, սիրտը մնալով երկիր կորզ, հոգ անմշակ…: Ալէ՛ փափուկ բոյսի մը քովէն խեչակը որուն կը կռթնի ան. ի՞նչ կ'ըլլայ… կը կործանի ինքն իր վրայ, անկարող՝ կանգնելու:

Գաղաքակրթութիւն — մշակոյթ՝ մտքէ աւելի հոգիի արգասիք եւ արտադրոյթ. ունի՞ք առաքութիւն:

Մինչ ճպուռներ գիշերի անդորրութեան մէջ կը սաղմոսերգէին միալար՝ Մխիթար սուզուած էր իր խորհուրդներուն մէջ…:

Կարելի չէ՞ր հայ ժողովուրդին սիրտը բուժել, մաքուր արիւն հոն ներարկել… անոր սիրցնել գիր եւ գիրք, սիրցնել կրօն եւ քրիստոնէական ապրում… անոր ճեռքը դնել գրիչ եւ տետրակ… այդպէս ըրած էր Մեսրոպ:

Սաեղը նախ ու եռեւէն դերձանը:
Հոգին նախ, ապա մնացածը:

Ինչ լաւ կ'ըլլար եթէ ամէն տեղ դպրոցներ բացուէին. հոն

ամփոփուէին բոլոր զաւակները իր ազգին. տրուէին իրենց հայրերու լեզուն,

պատմութիւնը,

արուեստեան արարքները...:

Ճանչնային իրենց կրօնը, պայն ապրէին... հնչէր Շնորհալիի — «Զարթիք, փառք իմ զարթիք»ը եւ ժողովուրդը սթափէր — նոր երգս առեալ նորոգողին...: Կոչնականները ուժեղ հնչէին, արթնար ամէն մարդ ձմեռնային իր նինջէն, թափէին, իյնային թանձր ծեփերն սրտերու վրայէն, գարուն բացուէր Հայոց հողերուն վրայ, նոր գարուն, կոկոններ յղի՝ պայթէին բոլորը մէկ, դաշտեր եւ սրտեր արեւ ըմպէին վէտ վէտ, հոգիներ արթննային եւ մազաղաթներու վրայ գրուէր նոր պատմութիւն...: Բայց ո՞վ պիտի ընէր այդ բոլորը...:

Ի՞նք...:

Մե՞ն մենակ...:

Ունէ՞ր միջոց...:

Մեարոպ բախտաւոր էր. արքունիքը իր կռնակն էր. վառմշապուհ մը ունէր իրեն հետ...:

Բայց ի՞նք... չէ՞ որ առանձին էր ինք... որո՞ւն հաստնէր... կրնա՞ր առանձին ընել այդ բոլորը... իր մահէ՞ն ետք... գործը վերստին պիտի իյնար իր նախորդ ողբալի վիճակին...:

Ա՛խ... հառաչեց ան. ո՛ւր էր թէ ընկեր մը ունենայի... ընկերներ ունենայի... ուրիշներ ալ ինծի պէս մտածէին... ինծի պէս ընէին... ինծի պէս սիրէին իրենց Ազգը... իրենց ժողովուրդը... ինծի պէս ուզէին անոր ծառայել...:

Տրտմաբեկ ժպիտ մը յանկարծ բոլորեց անոր վտիտ, հիւծած կերպարանքը ուր առյպ ճնացած էին միայն աչքերը իրենց բոցով:

Աստուածային պաղափարի, ներչնչուամբ ծիածանը գինք

լուսաւորեց, զուարթացուց. գաղափար մը՝ որ չունէր տա-
կաւին ոսկր, ջիղ, մարմին, արիւն... տարտամ, մշուշային էր
այդ գաղափարը:

Նա կը մտածէր — ինչի կայ պահանջքը, պէտք է ըլլայ
նաեւ միջոցը.

Եթէ կայ վէրքը՝ պտնելու է սպեղանին, դեղը.

Եթէ կայ գաղափարը՝ ըլլալու է նաեւ հնարաւորութիւնը
իրագործումի:

Ինչո՞ւ ամէն բան սպասել ուրիշներէն...

Ինչո՞ւ ես ինքս չըլլամ նախաձեռնողը...:

Այո, կուշտը ծառին տուած, գլուխը աստղերու մէջ
խրած, Մխիթար կը մտածէր, հազար մտածումներ գլխուն
մէջ կը կայծկլտէին ինչպէս կայծոռիկները որ գիշերի սեւ
տախտակին վրայ դիծեր կը քաշեին լուսէ:

Մխիթար 18 տարեկան երիտասարդ մըն էր արեւագեղ,
առաքինի որ գաղափարն ունեցաւ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ մը
հիմնելու:

Մեծ գաղափարները մեծագոյն դէպքերն են պատմութեան
(Նիցչէ):

Վերն են աստղերը, գլխուդ վերեւ. կ'ուզե՞ս աստղ բանել.
վերցուր բազուկներդ, իյէ քանի աստղ թէ ցանկաս...:

Երկու բան խնդրելու է Աստուծմէ — մաքուր սիրտ եւ
մեծ խորհուրդներ... խօսքը տխտան կէօթէէն է:

Մխիթար անբիծ պահած էր իր անմեղութիւնը. աչխարհի
կեղտը եւ փոշին չէին արատաւորած զինք. իր հոգին մնացած

էր սպիտակ եւ թարմ, ինչպէս Հայաստանի բարձունքներուն վրայ իջնող առաջին ձիւները:

Աստուած հիմայ տուաւ նաեւ մեծ խորհուրդը.

Իր սրտին մաքուր, բայց բաժակն Աստուած լեցուց մեծ մոքով:

Մեր խմաստուն ժողովուրդը չ'ըմսեր — Աստուած կը տեսնէ սարը, կու տայ ձիւնը:

ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ մէջ զուարթ, հաղորդական՝ եւ սակայն բնութեամբ հակամէտ առանձնութեան, լռութեան, Մխիթարի սրտին բերմունքն էր թերեւս, քաշուիլ աչխարհէն, մեկուսանալ վանք մը հեռաւոր կամ ամփոփուիլ ուռենիի մը թեւերով զրկուած ճգնարան եւ անձնատուր ըլլալ երկնային խոկումներու...:

Լեռներու երկնամուխ զագաթներուն մէջ տեսնել Աստուծոյ վեհափառ մեծութիւնը... վերջալոյսի բռնկումներուն մէջ՝ Արարչին սէրը... թաթխել աչքերը հորիզոնին մէջ՝ թափանցելու համար խորքերն յաւերժութեան... թող լեռնավտակի մը զլզլուն ջուրերն մրմնջեն իրեն կեանքի անցաւորութեան մասին... սղոխը քնքուչ հպումներով իրեն փոխանցէ չնորհքի քաղցրութիւնները... Ս. Հոգիին մատները իր սրտի տաւիղին վրայ խաղան ու անոր լարերէն հոսի նոր մէկ երգ՝ ինչպէս Նարեկեան Գրիգորի — Ծօսք ի խորոց սրտի... օրն ի բուն իմնայ չոր խաչելութեան մը առջեւ եւ իր սրտին հրայրեաց ամբոխմունքը ցածնայ... չրթներուն պապակը նուաղի՝ անվերջ համբոյրներուն փրկչի տիզախոց Սրտին... այո, այդ սրտի պահանջքն էր Մխիթարի...:

Բայց կրնա՞ր ինք անտարբեր դիտել իր չրջապատը...

անկարեկիր դիտել իր Ապգին դժխեմ գոյութիւնը... Քրիստոսի արիւնով գնուած հոգիներ մութի մէջ կը խարխափէին... տղէտ սրտեր Աստուծոյ քենոտած... ուծացում, անտարբերութիւն լայն պողոտաներու վրայէն կը վարդէին յաղթական...: Կրնա՞ր տեսնել ինք այդ աղէտն եւ մնալ կրական... ձեռնածալ նստիլ եւ ձգել որ փրկութեան թշնամին — սատանան — իր ուռկաններն նետէ անբաւ որսի համար...: Պօղոս Առաքեալի հոգին եռաց՝ տեսնելով Աթէնքը հեթանոսութեան մէջ: Մխիթարի ալ հոգին տառապեցաւ տագնապով, Ապգին ծուլ կարիքներն ու անկումը տեսնելով:

Հոգին ուր կ'ուզէ հոն կը չնչէ, ամէնուն ընելով իր թելադրութիւնները...: Մխիթար ալ իր դողն ու ծուփ ստացած էր նոյն Հոգիէն. նա պէտք է գործէր, առաքեալ ըլլար, Աստուծոյ գործիք ըլլար եւ ձկնորս, հոգիները ձգէր Աւետարանի ցանցերուն մէջ:

Ան հասկցաւ իր կոչումը — ըլլալ մէկ առաքեալ. միայն եւ միայն այդ ըլլալ, ղրկուած մը, ուխտաւոր մը, Աստուծոյ գործակատար:

Աւելի արդիւնաւոր չէ՞ր փոխանակ առանձին աղօթելու՝ բազմութիւնն ունենալ աղօթարկուներու... փոխանակ առանձին սիրելու իր Տէրն ու Աստուածը՝ անոր սիրոյն կայծը բաշխել սրտերուն մէջ, ինչպէս արեւը ինքզինք կը բաշխէ ձորերու եւ դաշտերու... փոխանակ ինք առանձին մխրճուելու դիտութեան բովին մէջ՝ ուրիշներուն ալ զայն հաղորդել, որպէս զի ուրիշներ ալ «Ուսեալք եղիցին յԱստուծոյ»... փոխանակ ինք առանձին բարձրանալու երանութեան լեռը, ամբոխ մըն ալ մխաին տանէր, ինչպէս Քրիստոս, որու ամէն լեռ բարձրանալուն՝ հազարաւորներ կը հետեւէին: Մխիթար ա՛յդ պիտի ընէր ԱՌԱՔԵԱԼ ըլլալով:

Ի՞նչ կը նախընտրէք՝ մենե՞րդ թէ խմբերգ... Ջութակի մենակատարո՞ւմ թէ համանուագ...:

Այդպէս կը խորհրդածէր Մխիթար եւ կը խայտար իր գաղափարին մեծութեամբը, բայց եւ կ'ընկրկէր: Դժուարութիւնները լեռնակուտակ էին. յուզուեցաւ, սիրտը ելաւ. արցունքները կը կայլակէին դէմքէն վար...: Դիմեց աղօթքի որ իր սնունդն էր, իր ոյժը, իր սփոփանքը. քայլերն ուղղուեցան տաճար. մահաստանի մը լռութիւնը կը տիրէր հոն...:

Տաճարի զմբեթին տակ, Տիրամօր պատկերին առջեւ կանթեղ մը կը պլպլար, քաղցր օծութիւն տալով Աստուածամօր կերպարանքին:

Մխիթար այդ պլպլացումին մէջ տեսնել կարծեց իր իսկ սիրտը, իր անպահական պատռտուած սիրտը, որ կ'ուռէր եւ կը ցաւնար. այդ կանթեղը զսպուած արտի մը տրոփումներուն պէս կ'ելլէր — կ'իջնէր, բայց անոր բոցալեզուն կը մրմնջէր դոհար խօսքեր այրած սրտերու...: Ոտքերն ինքնաբերաբար ծալուեցան ու ան պարպեց իր սիրտը Աստուածածնի առջեւ... Ի քեզ եմ ապաւինեալ Քրիստոսի մայր Աստուծոյ մերոյ...: Հոն նա թափեց իր վէրերը, իր յոյզերը... իր յոյսերը... իր ծրագիրները... իր կեանքը... իր ապագան: Աղօթեց եւ լացաւ ան:

Ու ահա Մխիթար դէմը տեսաւ Ս. Աստուածամայրը... կենդանի... չարժուն... խօսուն, որ խորանէն վար իջաւ — իր շուրջն ունէր Մանասէն եւ Մարիամ, զոյգ կուսանները, որ քանի մը տարի առաջ լքած էին արցունքներու այս հովիտն մահով երջանիկ: Տիրամայրն մօտեցաւ իր ծառային ժպտուն դէմքով... եւ խօսեցաւ.

— ԽՆԴՐԷ ՋԱՒԱԿՍ ԻՆՁ ՈՐ ՈՒԶԵՍ...:

Մխիթար կը չուարի... աչքերը կը չփէ... չի՞ խաբուիր... պատրանք չէ՞...: Ոչ, իրական է... ինքն է, Յիսուսի մայրը... Աստուծոյ մայրը...:

Ի՞նչ ըսել, ի՞նչ խնդրել... կը չփոթի... յուզումէն այսքանը բերանը կու գայ...

ՏԻՐՈՒՀԻ, ԱՅՆ Կ'ՈՒԶԵՄ ԻՆՁ ՈՐ ԴՈՒՆ Կ'ՈՒԶԵՍ:

Աստուածածին իրեն կը պատասխանէ ծիծղուն դէմքով ԵՂԻՑԻ...

եւ կ'անյայտի...:

Փոխ առնելով խօսքը Շարակնոցին կրնայինք ըսել.

Այսօր երկիրս երկինք եղաւ...:

ԵՂԻՑԻ՛... ԸԼԼԱՒՑ...:

Մխիթարի սիրտը ժայռի պէս ամուր է ա՛լ. ամոքուած... փոթորիկը սրտին՝ տեղի տուած. մշուշի ամպեր ցրուած... երկինք վաւերացուցած է իր ծրագիրը. Մխաքանութիւնը պիտի ծնի...: Դժոխքը թող իր վրան խուժէ իր մեծ եւ փոքր արբանեակներով... վախ չունի. ԵՂԻՑԻՆ պիտի յաղթէ...:

Նոր այժ զգեցած է. սրտին մէջ անասելի խաղաղութիւն կը ծփայ... հոգիին վերեւ աստղիկներ կը պլպլան համբոյրով անթիւ:

Արեւի չող կար այժմ սրտին մէջ եւ դէմքին վրան. իր ժպիտը լոյսի պէս ուրախ էր. դէմքը արեւ տեսած վարդի էր նման...:

Ուրախ էր, մխիթարուած, երջանիկ:

Մխիթար գիտէ թէ Սեւանը իր կեանքին մեծագոյն հանգրուանն է իր ԵՂԻՑԻՈՎ...:

Եւ թուական՝ Հայոց Պատմութեան:

Մխիթար ոչ քունի, ոչ երազի, այլ իր սեպհական աչքե–րով տեսաւ Տիրամայրը, որ իրեն խօսեցաւ, խոստացաւ:

Այդ տեսիլքը չէր ցնորք, խաբկանք, պատրանք: Մխիթար մարմնի աչքերով տեսաւ Աստուծոյ մայրն այնպէս՝ ինչպէս ճգնաւոն վանականը Նարեկացին Գրիգոր:

Ոմանք, չատեր, կասկածի կ'ենթարկեն զայն քմծիծաղովն արդահատանքի, որուն խմաստն՝ — Միամիտնե՛ր ու այն՝ այս դարուս...:

Ոմն՝ եկեղեցական աստիճանաւոր, մինչեւ անգամ ըրեց — Այդ տեսիլն է մէկ դէպք, որուն չկայ ուրիշ մէկ վկայ, բայց միայն ինքն Մխիթար, ուրեմն կասկածելի...:

Այլ խօսքով՝ — Քանի Մխիթարն է ըսողը, չեմ հաւատար խօսքին:

Մենք կ'ըսենք — Կը հաւատամ՝ քանի վկան, ըսողն ինքն Մխիթար.

Մխիթար՝ այր սրբակրօն,
այր ուղղամիտ,
այր Աստուծոյ:

Հաւատացեալին՝ մէկ բառն իսկ բաւ.
չհաւատացողին, երկմիտին՝ Բառարանն ալ անբաւ:

* * *

Նա կը մեկնի Սեւանէն ուր ծնած է մէկ չարաթ: Վերջին անգամ կը համբուրէ այն սեղանը, որուն առջեւ Տիրամայրը արտասանեց ԵՂԻՑԻՆ...:

Կը մեկնի սիրտն ամուր, սփոփուած. ծանր քար մը սրտէն գլտորած է. ա՛լ կրնայ իր ապագային նայիլ սեւե–ռաբիր:

Վանականները կ'աղերսեն չմեկնիլ, չթողուլ գիրենք, այնքան կապուած են իրեն, կը սիրեն հարազատ եղբօր սիրով…:

Ողջագուրումի պահուն տամուկ են անխիտիր բոլորին աչքերը… թեզանիքին ծայրով ամէն մարդ իր արցունքները կը չորցնէ…:

Բարի վանահօր օրհնէնքները, ուրունքի մաչած հատիկները պէս կը կաթկթին Մխիթարի գլխուն վրայ. նա կը մեկնի Սեւանէն, ջինջ կապոյտը երկնքին — ինչպէս Մարիամի վերարկուն — իր վրան:

Մնաս բարով Սեւան…:

Մնաս բարո՛վ դուն Սեւանի անո՛յշ Տիրամայր…:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ — ԿՈՒՐՈՒԹԻՒՆ — ՀԱԼԷՊ — ԿԻՊՐՈՍ — ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԻՒՆ — ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐ — ՊՈԼԻՍ — ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ — ՓԱԽՈՒՍՏ

Կիները կը դիտակցի՞ն այն պատուին որ Աստուած ըրած է իրենց սեռին, Մարիամն ընտրելով մայր եւ զայն նշանակելով Գանձային Նախարարուհի... յաջող ընտրութիւն. Մարիամ ելեմուտքի տեսրակ չի բռներ — բարեբախտաբար իրմէ հաշիւ պահանջող ալ չկայ. կու տայ անընդհատ... կը բաշխէ չդայլօրէն... լոկ իր անունը տալը ապերասպրէն աւելի բան մըն է... ինչ չուտ կը հասնի... ամէնուն կը հասնի... ամէն տեղ կը հասնի...:

Զի՞ք յիշեր սրտի պոռթկումը Ս. Բեռնարդոսի, որու հոգիի ալքերէն գուլալ ջուրերու ծփանքներուն պէս կը հասնի երախտապէտ եւ հիասքանչ կոչը — Յիշէ, ով կոյս բարմապուած, պի յաւիտենից լսուած չէ, որ մէկը պաշտպանութեանդ ապաստանած, քու օգնութիւնդ խնդրած, քեզի ապաւինած եւ լսուած չըլլայ:

Մխիթար կեանքն ի բուն Աստուածամօր հանդէպ պիտի տածէ որդիական գուրգուրոտ սէր, պիտի յօրինէ տաղեր, երգէ անոր սէրը:

Առանց յուզումի հնա՞ր է կարդալ իրմէ չարտաբուած երգերը, այսպէս՝ Նիջեա Որդեակ բաղցր եւ անոյշ
Հանգիր բնով եւ առ բեզ ոյժ օր օր օր օր օր օր օր,
Աստուած Որդւոյս իմ օր օր...:

կամ՝

Երկինք չէին քեզ բաւական,
բայց ես եղէ քեզ կայարան օր օր...:

Եւ քիչ մը վար՝

Աչխարհս բոլոր ի քում ձեռին,
Եւ դուռ բոլոր յիմուում ձեռին...:

Ու աւելի վար՝

Զայն որ ծնայ պաչտեմ հոգւով,
Եւ զոր պաչտեմ՝ ծնայ մարմնով օր օր...:

Հապա իր կուրութեան օրերուն իր աղեխարշ սրտէն ելած հառաչանքները...

Մինչ կոյրն էի ուխտեցի
Զի ի կուսէդ լոյս տացի:
Նսեմացաւ հոգիս իմ լոյս...
Դուռ ես նպաստ կուրացելոյս:
Լուսաւորեա զիս, Մարիամ մայր,
Լոյս տուր իմ ակին...:

Ինչպէս լերան կուրծքէն բղխուն ջուրերը կը կանաչաւորեն մարգերը, նոյնպէս խոր սէր մը Մարիամի կը լեցնէ կեանքն ամբողջ Մխիթարի:

* * *

ՎԱԽԵՐԱՑՈՒԱԾ ԷՐ Մխիթարի ծրագիրը. երկնքի ընկերային Գործոց նախարարութիւնը արտօնած էր Մխիթարի ծրագիրը ԵՂԻՑԻՈՎ:

Թող խաչ եւ խութեր դէմ կանգնին. ինք պիտի յաջողի. այդ որոչ: Ամէն վհատեցուցիչ պարագաներու, հալածանքներու մէջ Մխիթար պիտի յիշէ ԵՂԻՑԻՆ, որ իր բաստափայան է. իր փրկութեան գօտին:

Իր գլխին վրայ ձգուած երկինքն ըլլայ թխպոտ, կապա-

լապտոյն. ամբուռքն ահեղ — հոգը չէ. ինք միշտ հորիզոնի վրայ պիտի տեսնէ լուսաչերտ մը՝ ամպապուն երկինքն աւետող:

ԳԱՐՈՒՆ է *Մխիթարի սրտին մէջ թէ դուրսը բնութեան մէջ: Թռչուններու գուարթ երգը կը կոտէ օդը. ամէն կողմ երգ, դալարիք, ծաղիկ. սրտերուն խորքը ուրախութիւն եւ ժպիտ՝ դէմքերու վրայ:*

Մխիթար բռնած է կարինի ճամբան, Բասենի վանքը: Հոն վանահայր Եպս.ը կը դրաւուի անոր վայելուչ արտաքինէն, պատանեկան չուչանաչունչ հոգիէն:

Սիրուն է մանուկ աչքերէն ջուրի պէս հոսուն անմեղութիւնը. աւելի պրաւիչ սակայն՝ երբ ան փայլի չողայ պայքարող երիտասարդի մը առնական դէմքի վրայ: Վարդին բոյրը իր ներսէն կը ծորէ դուրս. կու տայ՝ ինչ որ ներսը ունի Թագուն...:

Անմեղութիւնը հոգիի յաղթանակն է, ու ամէն ինչ կ'արժէ:

Ամէն բան է:

Մարդուն ակնարկը հզօր է, ազդու, քանի ան հոգին կը կրէ. հոգին երբ բնակուած է Աստուծմով, մարդուն ակնարկն իսկ Աստուած կը պարզեւէ մարդերուն (Տակ Համերշիոլտ):

Մխիթարի սրբութիւնն ու գիտութիւնը հասակն ունին ալեցուկ բարտիին՝ համեմատուած իր կոճղին կոթնած թուփերուն:

Բարձրացնել ան մխայն կրնայ, որ բարձրացած է հոգիով:

Եպիսկոպոսն իրեն կը վստահի հոգը վանեցու տպաքներու, անոնց ուսումը եւ հոգեւոր առաջնորդութիւնը:

Նա քարոզիչ ալ է. կիրակի եւ տօն օրեր բազմութիւնը խուռներամ կը վազայ եկեղեցի, լսելու երիտասարդ Մխիթարը. անոր չնորհալի կերպերը համոզիչ բան մ'ունէին սրտապրաւ:

Բարի, աննենգ ժողովուրդն իր բնազդն ունի. — ի՞նչ կ'ըլլայ եթէ սա երիտասարդ, դեռաբոյս մօրուքով Սարկաւագը վարդապետ կամ եպիսկոպոս ձեռնադրուի...: Նախ քիչեր են այդպէս մտածողները. սկիզբը վարանումով, չչնկոյծ մը որ տակաւ ստուարանալով աղաղակի կը վերածուի: Իր եպիսկոպոսացումը կը պահանջէ ժողովուրդը. բայց ոչ ինքը Մխիթար. նա կ'ընդդիմանայ... կ'որոշէ անկէ ալ հեռանալ: Իր համբաւը սակայն հասած է Կարինի Աւետիք Առաջնորդին — սա կ'ուզէ ինք իրեն որսալ խոստումներով...: Մխիթար սուր հոտառութիւն ունի, ըսէք խոհեմութիւն, պուչաւորութիւն, ըլլայիքը կը դպայ, կը նախատեսէ բնազդօրէն:

* * *

ՊԷՏՔ է յստակ խօսիլ, առանց ծամծմելու բառերը: Մարդկային ամէն գործ, չարժուա՝ ունի իր ուրոյն բառը. նոյնպէս նաեւ իրերն, առարկաները. սէրը՝ է սէր. աւերութիւնը՝ աւերութիւն:

Պէտք չէ վախնալ ճշմարտութիւնը ըսելէ, լսելէ: Պատմական դէպքերն իրողութիւն են. քանի մը դար եւոք չէ կարելի, չէ՛ արդար պանդք այլափոխել եւ ոչ ալ մերժել, ուրանալ. անցքերն ու դէպքերը կան եւ պիտի մնան, անկախ՝ մեր ճաշակէն, մեր նախապաշարմունքներէն, դիրքաւորումէն:

Վախնալու չէ ճշմարտութենէ — բնազանցական թէ պատմական. չէ՞ որ Քրիստոս ըսած է բացայայտ, կտրուկ — ճշմարտութիւնը ձեզ պիտի ազատէ:

Պատմութիւն չի գրուիր տաք սենեակ քաշուած... գլանիկը ձեռքը... սուրճի բաժակը քովը... դէպքերէն հեռու կամ զանոնք պատչաճեցնելով իր ըմբռնումներուն, իր դիտաւորութիւններուն. չի գրուիր մանաւանդ՝ դունաւոր ակնոցով... չի գրուիր լռելով, դէպքերու վրայէն ցատքելով, չարափոխելով:

Անհրաժեշտ նկատեցի այս ճշդումն, քանի պիտի խօսիմ անձի մը մասին որ ապրեցաւ իր օրերուն, իր չրջանին որ կ'իյնայ 1700—1750. մեր պատմութեան ամէնէն ողբերգական չրջաններէն մին. մեզ հալածողը օտարը չէր — մենք էինք, աւողն ալ մենք, հալածողն ալ մենք, զի

— Մրրկաւ էինք զատուած...:

Քնարերգակ Պէչիկթաչլեան դեռ չէր երգած

Ընդ աստեղօք ի՛նչ կայ սիրուն
Քան զանձկալի եղբայր անուն...:

Բարեբախտօրէն կամուրջի տակէն անցան այդ չուրերը, պղտոր չուրերը, ցրուեցաւ մշուշը, յաղթանակեց ողջմտութիւնը, սպառնական բռունցքներ վերածուեցան եղբայրական ձեռք — սեղմումի. ապրին բոլոր խաւերը, չերտաւորումներն իրար կը զգան եղբայր, մէկ, անբաժան: Աւազ մտահոգութիւնը բոլորիս՝ Ազգապահպանում — Հայապահպանում...: Ինչ որ պարզ է, հասկնալի այսօր՝ բարդ էր երէկ եւ թնջուկ անլոյծ, անաւանդ 1700ի չրջաններուն:

Ակամայ էր չեղումս, բայց պահանջք՝ հասկնալու եւ հասկցուելու համար:

Ուրեմն դառնամ կարին, ուր էր Մխիթար:

Քանի մը եկեղեցականներու սրտին մէջ անհամակրութենէ, հակառակութենէ աւելի բան մը կար հայութեան փոքր մէկ հատուածին հանդէպ. այդ հակակրանքը հասած էր աստելութեան հայ կաթողիկէ հասարակութեան դէմ, որ սկսած էր կազմակերպուիլ, նոր աւիշ ստանալ եւ նկատելի տարր դառնալ...:

Ներքով կը դիտէին այդ մանաւանդ կրօնականները, մինչեւ անգամ վտանգաւոր դատելով անոր զոյութիւնը եւ Ազգին համար սպառնալիք. զանոնք չէին ուզեր ճանչնալ եղբայր. անոնք հայ չէին իրենց համար. անոնք չէին ազգակից. անոնց տրուած էր խորչելի մէկ պիտակ. անոնք հայ չէին, այլ ՖՐԱՆԿ էին կամ ՓՐԱՆԿ...:

Դէմ դէմի լարուած էին երկու կողմերն ալ. փոքր հատուածը կրթնած էր Ֆրանսայի պրլսական դեսպանին. իսկ մեծ հատուածը՝ օսմանեան պետութեան, որուն զօրքին որքան կը նպաստէր այս փեռեկտումը, երկճիւղուիլը. անկէ անդին հեշտ էր ձուկ որսալ պղտոր ջուրերու մէջ... Թուրք բարձրաստիճանաւորներու մատներն յոգնեցան դեղին ոսկիներ համրելէն իբր կաշառք...:

Բայց ոչ, լռենք այդ մասին. ըսենք՝ ինչ որ կապ ունի անմիջական՝ Մխիթարի հետ... քի՞չ են այդ մասին արդէն գրուածները:

Մխիթար զգոյշ եւ խոհեմ, ինքզինք հեռու կը պահէ ամէն վէճէ. համոզուած՝ թէ կրօնը վէճ չէ. ճշմարտութեան ենթարկուելն է — կեանքն է: Թող ուրիշներ վիճէին. ինք լռողն է, պրպտողը, վերլուծողը, խորացողը, փաստ հաւաքողը: Հրապարակ պիտի գայ օր մը, ոչ սակայն վիճելու, կռուելու, այլ լուսաբանելու, համոզելու: Այդ օրը հեռու է դեռ. ուրեմն իրեն կ'իյնայ զէնք եւ զրահ ունենալ գիտութիւնը:

ՋՒՕՍԱՇՐՋԻ՞Կ կոչենք Մխիթարը, որ տեւապէս ուղեւորութեան մէջ է. այո, եպական մէկ գբօսաշրջիկ, գաւառէ գաւառ չրջուն, մենաստանէ մենաստան, գիտութեան ծարաւով: 1693ի ամառը նա վերստին Սեբաստիա է: Մօր սիրտը հազիւ ամոքուած իր գաւկին տեսութեամբ՝ նա անմիջապէս Ս. Նշան կ'անցնի:

Իր սեղանին վրայ փռուած են խոչոր գրքեր. կը կարդայ ամէն տեղ, սենեակը, պարտէզը, վանքի կամարներուն տակ, ուղեւորութեան վրայ. կը կարդայ այնքան ժամանակ, որ անգամ մը կը մոռնայ երկու ամբողջ օր սնունդ առնել: Իր ընթերցասիրութիւնը սակայն մեթոտիկ է. տետրակի մը մէջ կը նչանակէ խրթին բառերն իրենց նչանակութեամբ. առանձին թուղթերու վրայ կ'ընդօրինակէ յարմար օրինակներ, պեղեցիկ, լեցուն գաղափարներ. քարոզի մեծ դիւրութիւն պիտի ընձեռեն անոնք իրեն:

Ս. Նշանի մէջ երեք վարդապետ կը վիճեն իրեն հետ. կ'ընդդիմաբանեն — կը մնան ձեռնթափ: Զօլախ վարդապետը մանաւանդ իրեն կը խոստանայ բուժում աչքերու — Տես, աչքերդ արիւն իջեր է. սատանան քեզ ապտակեր է. եթէ ինծի աչակերտիս՝ ոչ միայն քեզ ուսում կու տամ, այլ նաեւ աչքերուդ առողջութիւն...:

Ինչո՞ւ մարդիկ խոստանան իրենց չունեցածը:

Այո, Մխիթարի աչքը արիւն իջեր էր, կուրութեան սպառնալիքով: Վանքի մէջ անհնար էր գարմանը. կ'անցնի մօր տունը: Աղբիւրի վրայ հակած վարդենիի նման, իր անգութական մայրը կը ծռի իր հոգեհատորին վրայ. կը չռայլէ ամէն խնամք: — Հզօր կին, որ խնայելու համար վիշտ իր գաւկին՝ չրթները կը խածնէ. չըլլայ թէ հառաչանք մը պրծի անկէ:

Մխիթար անձնատուր էր մայրիկին. ինչ ուզէր ան ընէր.

ցաւերը սակայն կակծալի էին. գիշերները մանաւանդ ցաւերն այնքան կը զայրանան, որ առարկաները մշուշով կը պարուրուին եւ տեսողութենէ կը խուսափին: Աղօթքներով ու երգերով նա կ'ուզէ կարճել գիշերային երկարութիւնը... լուսաբացը սակայն չի' գար իրեն եւ կ'երկարի բեւեռային գիշերի երկարութեամբ... վեց ամիս Մխիթար կը կոչնայ: Տեղէն չարժելու համար, աչունի գաղջ արեւն ըմբռչխնելու համար դուրին առջեւ՝ մէկը պէտք է ձեռքէն բռնէ, առաջնորդէ...:

Կը մորմոքի սիրտն իր մօր, իր ազգականներուն, այցելուներուն. անոնք կը փնտռեն սփոփանքի խօսք... անայլայլ կը ծնայ ինքը — կոյրը. համակամութեամբ կը կրէ իր խաչը. չրթներուն վրայ կը թրթռան հառաչանքներ — Տէ՛ր, լո՛յս տուր իմ աչքերուս...:

Փակ են իր աչքերը. բայց հոգին միշտ կը տեսնէ Տիրամայրը... նա կը ժպտի:

Մեր տառապանքներուն մէջ Աստուծոյ կը վազենք մխիթարուելու համար. ինչ գեղեցիկ՝ եթէ Աստուած ինք մեզ գայ՝ մեր մօտ մխիթարութիւն գտնելու համար...:

Այն որ Քրիստոսը կը փնտռէ առանց խաչի, խաչը պիտի գտնէ առանց խաչեալին...:

Ի՞նչ է խաչը... երկու գերան իրար խաչաձեւող... այդպէս չէ՞ տառապանքն ալ որ կը ճնշէ. ձեր խաչին վրայ դրէք Քրկիչը, այն ատեն նուազ պիտի ճնշէ... պիտի կրէք յուսով... ձեր խաչը պիտի ըլլայ մէկ կամուրջ՝ յաւերժական ձեր երջանկութեան...: Դժուար է ու անտանելի՝ առանձին կրելը. ձեր մօտն ունեցէք Քրկիչը ու պիտի զգաք թեթեւութիւն, սփոփանք:

Լոյս կ'աղերսէ Մխիթարի լուսատեսչիկ հոգին... Աստուած կը չնորհէ լոյսն անոր աչքերուն... 1694ի գարունին, երբ ծիծառներ վերադառնալ սկսան Հայաստանի քիւերուն եւ արեւի շողեր չոյելով կը բանային թմրած կոկոնները, բացին նաեւ Մխիթարի աչքերը եւ ան սկսաւ վերստին տեսնել, նախ դէմքն իր ցանկալի մայրիկին... տեսաւ պատկերն Աստուածամօր անկողնի սնարին... տեսաւ ծաղիկները, ծառերն պտուղներով բեռնաւոր... երկինքը իր ջինջ կապոյտով ուր ամպիկներ լոյսի ծուէններու պէս կը պարէին... տեսաւ գառնուկներն անմեղ գալարիքներու մէջ արածուն... լիճերուն ծփանքներն ու փրփուրներ... տեսաւ բոլոր գեղեցկութիւններն Հայոց աշխարհին, մինչեւ անոր սարերն ձիւներու տակ ոքուն, եւ հոգին խայտաց. գոհաբանական աղօթքը իր սրտէն պոռթկաց, ժայթքեց, ինչպէս զսպուած ջուրն չատրուաններ...:

Հազիւ աչքերուն լոյսն վերստացած՝ Մխիթար Ս. Նշան է. վանքն է իր հարազատ բոյնը: Հոն կը ծանօթանայ ՅՈՎՆԱՆ վրդ.ին — այր բարի, հեզահամբոյր: Նման երկու գետերու որոնց ջուրերն իրարու մէջ կը թափին, կը միանան, կը նոյնանան, րոպէի մէջ երկուքը կը մտերմանան, Յովնան վարդապետ եւ Մխիթար սարկաւագ:

Անոնք իրար կը խրախուսեն... պէտք է իրենց ուսումը չարունակեն Երուսաղէմ — այդպէս կը մտածէ Յովնան վրդ.
— Հոմ լաւագոյն չէ՞... կ'առարկէ Մխիթար: Ու երկուքը կ'իյնան ճամբայ: Կը քակուի կծիկը անոյշ խօսակցութեան: Մխիթար կը խօսի. վարդապետը կը լսէ: Կը խօսի Մխիթար... կը բացատրէ հրապարակը յուզող Ֆրանկ հայերու մասին. կը մեկնէ, կ'արդարացնէ, իրաւունք կու տայ... իր փաստերը հայ Եկեղեցի պատմութենէն, հայ Սուրբերէն են, որոնց բոլոր վկայութիւնները մէջն է պահեր եւ հիմայ հեղեղի պէս բերնէն կը վազէ...: Յովնան վրդ. կը համոզուի. Հայէպ չհասած ան Մխիթարի կրօնական ըմբռնումներն ունի:

Այս ուղեւորութիւնը պեղեցիկ ապացոյցը տուաւ Մխիթարի եղբայրասիրութեան եւ իր ակնածանքին՝ հանդէպ եկեղեցականներու: Մալաթիայի ափերը կը քերէ Գարատու պետը, որ ձիւնհալէն եւ թլփատրդ անձրեւներէն ուռած էր: Ջանի կամուրջ չկար՝ կամ գրաստ գործածելու էր, կամ ալ բազուկները — լողալ պիտցողը հարկաւ...: Յովնան վրդ. կը վարանէր. իր ձին պիտի տոկա՞ր...: Մխիթար նոյնհետայն կ'իջնէ իր պնդաջիղ ձիէն եւ կը փոխանակէ վարդապետի վատոյժ, պարտասուն տրմուղին հետ: Երկուքն ալ կը մտնեն ջուր. մինչ վրդ.ը անվանդ կ'անցնի ափը՝ Մխիթարի գրաստը կը դայթի... յորդահոսան ալիքներ զգետներ էին զայն եւ առած քշած: Մխիթար ջուր կը գլտորի եւ կեանքի վտանգով հազիւ կրնայ ազատիլ. կոհակները սակայն իրմէ թանկագին բան մը կորզած կը գլտորէին — իր տարիներու գրութիւնները, որոնց ծրարը ջուր ինկած էր...: Մխիթար տխուր եւ յուսաթեկ կը հետապնդէր իր ծրարը, մինչ ան կորսուած, անհետացեր էր արդէն...: Քամուող սպունգի նման, Մխիթար թաց աչքերով եւ թաց զգեստներով չարունակեց ճամբան մինչեւ Հալէպ:

Մխիթար երազ մ'ունէր — Արեւմուտք անցնիլ, Եւրոպա՝ ուր ազատ կը ծաղկէին կրօն եւ ուսում...: Հոն՝ ուր եւրոպացի կրօնաւորներ կային, հոն արեւմուտքի պատրանքը կը գտնէր. Հալէպ նա գտաւ պատառիկ մը Եւրոպա, քանի հոն կային Ցիսուսեան Հայրերը, մանաւանդ անոնց յարգելի մեծաւորը Հ. Անտոն Բովելլէ: Երկուքն ալ ներկայացան անոր եւ տուին հաւատքի դաւանութիւն:

Եւրոպացի կրօնաւորը հիացաւ պարզապէս Մխիթարի վրայ. կրնա՞ր հաւատալ իր աչքերուն... ականջները չէ՞ն խաբեր պինք... դաւառներէն հասած սարկաւագ մը, ուսեալ. դեռ քսանը չկոխած... մտքի լայն հորիզոններով... մանուկի պէս աննենգ, անմեղ եւ պարզ... ուսումի եւ ճշմարտութեան անյագ ծարաւով... Ս. Հայրերու գրքերը մաղած... ընտել՝

անոնց գաղափարներուն եւ վարդապետութեան... ասիկա հրաշքի սահմաններուն մէջ էր իրեն, զարմանալի, անբացատրելի:

Քանի մը տեսակցութիւն ետք, երբ երկուքն ալ իրար ընտելացան, Հ. Բովուլէի հիացմունքը վերածուեցաւ յարգանքի. անկէ չորս մը կը ճառագայթէր, զրաւիչ, սիրելի. բացառիկ առաքինութեան բոյրը կար սա երիտասարդին վրայ, որու ճակատին մեռոնը կը բուրէր անոյշ... Հա՞պա ճգնասուն կեանքը... Հ. Բովուլէի կը մնար չափաւորել Մխիթարի եռանդը, զի նա իր մորթին վրայ ապաշխարութեան մաշկեղէն զգեստ կը կրէր սուր փուշերով...:

Մխիթար պարզեց իր միտքն Հռոմ անցնելու:

Փորձառու եւ իրատես վարդապետը չխրախուսեց զինք. — Ձու զիտական պաշարդ պէտք եղածէն ալ աւելի է քու ազգիդ եւ միջավայրիդ համար: Ծովին մէջ լուծուող կաթիլ մը զինիին պէս, դուն ալ պիտի կորսուիս Եւրոպայի մէջ... մեծ եւ չեչտուած է վտանգը՝ կորսնցնելու ազգութիւնդ, տուժելու հայեցի տոհմիկ դիմագիծդ. մնացիր քու ժողովուրդիդ մէջ եւ հետը, ու այդպէս ջանա զայն բարձրացնել...:

Սուրբը, բանաստեղծը, մարգարէն թնճուկներ են հասարակ ժողովուրդին համար, ճիշդ անոր համար թերեւս որ անոնք չեն հասկցուիր իրենց չրջապատէն. կը տառապին եւ կը տառապեցնեն...:

Սուրբ մը հասկնալու համար, մարդ ինքն ալ սուրբ ըլլալու է գոնէ որոշ չափով...:

Բանաստեղծ մը երբեք պիտի չհասկցուի, քանի մէկը ինքն ալ չունի բանաստեղծի կրակէն գոնէ մէկ քանի կայծեր...:

Իսկ մարդարէ՞ն... անիկա իսկական պատուհաս՝ եթէ դէմիններըը չատ են նիւթապաշտ, թէ պակաս է իրենց սրտին կիրքը, հոգիի բոցը, մտքի թռիչքը. գոնէ մարդ արծուիկ ըլլալու է, արծիւի թեւերուն վրայ, բարձր ոլորտներու մէջ թռչելու համար:

Մխիթար այդ երեքն էր

— Սուրբ...

բանաստեղծ...

մարգարէ...:

Մեղք որ Հ. Բովուլէ դուրկ էր այդ չնորհներէն, որով չհասկցաւ զինք. զարմանա՞նք ասոր համար:

Մխիթար չհամոզուեցաւ. մեծ զաղափարները յաճախ այնքան են վիթխարի, խորախորհուրդ, որ դուրս կը մնան իրենց ժամանակի, չրջապատի ծիրէն, հեռեւաբար չեն գնահատուիր, չեն գտներ քաջալերութիւն... կը զարմանա՞ք երբ անոնք խեղդ իսկ որակուին, կամ նուաղագոյնը՝ երազատես... ամպերու մէջ ապրող... արտառոց...:

Մխիթար կ'որոճար մեծ ծրագիրներ... ժամանակին համար՝ տարապայման մեծ, անընդունելի, անմարսելի:

Եւրոպա անունը այնքան հմայած էր զինք, որ Յիսուսեան Հօր խօսքերը տեղ չգտան իր մէջ: Օժտուած՝ թափանցող մտքով եւ ամէն բան հիմէն տեսնող եւ դատող եւ մանաւանդ երկար ուղեւորութիւններով իր ազգին կարիքներն խորապէս չափող՝ կը զգար որ դարմանը արմատական ըլլալու էր. իր գիտցածը կը նկատէր կէս. ինք ամբողջական հոգի՝ չէր գոհանար պատահականով, կէսով:

Դիտեցէք տեսարան մը, լեռ մը վերէն վար եւ վարէն վեր. կա՞յ տարբերութիւն... կա՛յ եւ չատ կայ: Վերէն վար թէ դիտէք՝ վարկպարագի պիտի ըլլալ ձեր դիտածը, պատահական... ամբողջին մէջ չատ մանրամասնութիւններ կորուսած, չքացած, ձեր տպաւորութիւնն ալ տարտամ...: Փոր-

ձեցէք հակառակէն... դիրք մը առաջին էջէն մինչեւ վեր-ջինը դարձնելու պէս պիտի ըլլայ, ամէն խորագիր, պատկեր, ընդգծուած խօսք ճանչնալով եւ ոչ թէ մակերեսային ծանօ-թութեամբ...: Փորձեցէք դոնէ անգամի մը համար, երբ բարձունք կամ ըլուրի վրայ դանուիք, երկու ճիւղերու պէս լայն բանալ սրունքները, գլուխը իջեցնել եւ այդ բացուածքէն դիտել վարը. բոլորովին տարբեր պիտի ըլլայ ձեր տեսածն... աչխարհ եւ բոլոր իրեր նոր երանգներով, աչխուժած, պայ-ծառ, դրաւիչ...: Միշտ նոյն ձեւի տեսնելով աչխարհը ան կարծես տուժած է իր համբէն, դունաթափ եղած, ինչպէս դեղեցիկ մեղեդին՝ որ չատ ունկնդրուելով կը կորնցնէ իր առթած առաջին համբը...:

Մխիթար ամէն բան կը դիտէր, կը տեսնէր վարէն վեր... ուստի դարմանն ալ արմատական կ'ուզէր...: Իր ճամբան եղական էր. քալել անկոխ ճանապարհներ... արդեօք չէ՞ր անբացատրելի, խորհրդաւոր ազդեցութեան մը տակ, որուն նախասահմանութիւն կ'ըսեն աստուածաբանները...: Մենք ըսենք ծիրկաթին... Շնորհքի ճամբայ... բացառիկ ընտ-րեալներու վերապահուած:

Մխիթար, քալէ՛ այդ ճամբան, մի՛ ընկրկիր. այդ ուղին փապուղի մըն է, «թիւնէլ» մը մութ, ծուխով — մուրով լեցուն, նեղ գծով լոյսին կը տանի, առաւտ, չլացուցիչ լոյսի ծովերուն...:

Մխիթար վկայական խնդրեց, յանճնարարական, ինչ որ չվլացուեցաւ իրեն: Հոն Հ. Բովոլլէի բառ կը պակսի բառա-կանաչափ դրուատելու անոր կրօնասիրութիւնը, մաքուր, անբասիր կեանքը, ճչմարտութիւնը տարածելու եռանդը եւ ամէն մարդի մէջ անոր ընդարձակ ծանօթութիւնները:

Այդ թուղթով Մխիթար կրնայ երթալ Հռոմ. ոչ մէկը կասկածով պիտի նայի իրեն, ոչ մէկը վարանում ցոյց տայ անոր համոզումներու մաքուր ակին, անկեղծութեան, հարա-զատութեան:

Յովհան վրդ. եւ Մխիթար վազեցին Ալեքսանդրեթի նաւամատոյցը, անկէ Կիպրոս անցնելու. հոն խարխափ կը նետէին Եւրոպայի դիծն բռնող բոլոր նաւերը: Հոն հանդիպեցան Սիսի Գրիգոր Պիծակ Կաթողիկոսին որ նմանապէս Հռոմ կը նաւէր:

Կաթողիկոսը գեղեցիկ խոստումներով իրեն չահեցաւ Յովհանը զոր եպիսկոպոս ձեռնադրեց:

Մխիթար ճնաց անտարբեր ամէնէն չողչողուն պատիւնե-րուն, խոստումներուն. ինք տարբեր համոզէ էր. տարբեր էին իր համոզումները. իր կոչումն էր ծառայել իր ազգին եւ ոչ տիրել:

Աչխատանք եւ ոչ պատիւ:

Այդ էր իր նշանախօսքը. անոր հաւատարիմ ճնաց: Մինչեւ մահ:

Կիպրոսի խոնաւ, տապախառն օդը, տենդ — մալարիա — պատճառեց իրեն:

Օրը քանի մը ժամ սարսուռ կը բռնէր զինք: Սրսփուն տերեւ մը ինչպէս, նա ժամեր կը դողար:

Նաւը սուլեց. մօտ էր պահը խարխափն ամփոփելու: Ուղեւորները նաւ բարձրացան. միայն Մխիթար ճնաց վար: Նաւապետը նչմարելով անոր ազգութն, դեղնահար վիճակը՝ զգուչացաւ զինք նաւ առնելէ. — Այս երիտասարդը կէս ճամ-բան կը մեռնի...:

Յովհան Եպս. եւ Մխիթար իրարու պարանոցն ինկան ողջագուրումի, նաւավարը գութ ունեցաւ. անոնց տաք ար-ցունքները, սրտակեղիք կողկողանքը դպան իր սրտին. ար-գահատեցաւ եւ նաւ առաւ Մխիթարն ալ:

Հովը յաջող էր. առագաստներն ուռած, եւ նաւն կարապի նման սկսաւ սահիլ ծովի վրայէն. ալիքներ կապոյտ ժապա-ւէններու նման կը բացուէին եւ տեղ կու տային... Կիպրոս

վոքրցաւ... կէտ դարձաւ: Ծուխախտը սակայն չուտով բռնեց պինք. կխսահալ վիճակով, տենդի նոպաներով խոհեմութի՞ւն էր ուղեւորիլ...: Զգայ որ պէտք է եւ դառնար. ինչպէ՞ս սակայն: Ու ահա վաճառական մը որ իր կուրն ունէր, վար իջաւ կղզի դառնալու համար: Մխիթար խնդրեց մնանալ անոր, ու այդպէս դարձաւ կիպրոս:

Կմախացած, խրտուիլակ մը աւելի՝ քուն կենդանի. նա գնաց Ս. Մակար հայ վանքը եւ ինկաւ խշտիքի վրայ, անկար՝ ոտքի կանգնելու:

Լրումն օրէնքի Սէր է:

Այդ չէին ըմբռնած կարծես, Ս. Մակար հայ վանքին նոյն օրուան վանականները: Երկար պահեցողութեեէ աւելի աստուածահաճոյ է՝ դաւաթ մը պաղ ջուր ընծայելը, եւ երկար սաղմոսերգութիւններէ աւելի արդիւնաւոր՝ այց մը հիւանդի, սփոփանքի խօսք՝ մխիթարութեան պատգած հոգիին:

Ժպիտն, թարմ, սրտի ակերէն եկող ժպիտն անգամ չէ՞ դորձ եղբայրսիրական...:

Եւ մարդիկ որքան կարօտ են այդ ժպիտին:

Հիւանդը ծնաց լքուած. չկար մէկը իրմով զբաղող, մէկը որ հետաքրքրուէր, այցելէր, պինք դարմանէր...: Ոչ անկողին ունէր տակը եւ ոչ ծածկոյթ՝ վրան. իր վերմակն ու անկողինը կռնակը կը կրէր ան — իր վերարկուն: Ինքն իրեն ծնացած էր, քալելու անկարող՝ ինքզինք կը քաշքշէր խոհանոց, ատանալու չերտ մը գարեհաց եւ ձիթապտուղ. կրօնաւորներու եւ ծառաներու բիրտ վարմունքն ու յանդիմանութիւնները ալ՝ աղանդեր...: Երեք ամիս անուղ ապրեցաւ հիւանդը:

Իր սենեակը ճիշդ տանիքի տակն էր, հնոցի պէս տաք. արեւն իր հրածորան երակները կը ծորէր եւ նա կը գալարէր տենդէն... քրտինքը կը լուար իր ամբողջ մարմինը: Երբեմն

կը նուաղէր ծարաւէն. երբեմն ալ չտոկալով խորչակին՝ ինքզինք կը քաշկռտէր պարտէզ,նետուելու համար աւազանը, մինչ մօտերը օձեր կը քնանային գունդուկծիկ...:

Տապին կը յաջորդէր դողը. նա կ'ելլէր ջուրէն, փաթթուելու համար իր վերարկուին մէջ, եւ արեւին տակ կամ քարանձաւի մը մէջ հանգստանալու:

Ո՛հ, այդ իր վերարկուն... Եղիա մարգարէի մաշկիկն էր ան կարծես. միշտ իրեն պիտի ընկերանայ, հրաշքներ պիտի գործէ նախ կարինի ճամբին վրայ զինք պատսպարելու համար ցուրտէն, սառնամանիքներէն եւ հիմայ կիպրոսի մէջ՝ խորչակէն:

Երեկոյին, արեւն իր յոգնած ճառագայթներն երբ սկսի փաթթել, Մխիթար կը դառնայ իր խցիկը փորտղուկ. իր սրունքները չեն կրնար զինք կանգուն պահել. իր անձին չուքն է ան. տասնուերկու հանգիստով, Ս. Առաքեալներու անունը տալով ամէն անգամ, կը հասնի իր խորչը, հիմայ ալ դիշերային միայնութեան մէջ տուայտելու համար...: Ամէնքը կը տեսնէին զինք. սակայն ոչ մէկը կը մերձենար իրեն. ամէն մարդ իր ուսը կը թօթուէր — Իմ ինչ հոգս, ինչո՞ւ հոս եկաւ... ո՞վ հրաւիրեց...:

Աստուած թէ փնտռես վերը, երկինքը՝ պիտի չհանդիպիս իրեն... հոգիդ թէ փնտռես՝ չեմ կարծեր թէ զայն ձեռքովդ չօշափել կարենաս... եթէ Քրիստոսի եղբայրները փնտռես՝ հազարներով պիտի գտնես, բոլորը գտնես...: Բացիրտդ անոնց... ծառայէ... սիրէ զանոնք... ու ահա անոնց հետ Քրիստոս ալ քու սիրտդ պիտի մտնէ...: Ամէնօրեայ հաղորդութիւն եղբայրներուդ հետ ու ահա եղբայրսիրութիւնը պիտի ըլլայ մէկ խորհուրդ պերազանց:

Ընկերդ, եղբայրդ նախ՝ ու ապա Աստուած:

Կրնաս ինքզինքդ խաբելով համոզուիլ, թէ կը սիրես Աստուած՝ առանց սիրելու ընկերդ:

Ընկերդ թէ սիրես՝ անպայման կը սիրես նաեւ Աստուած: Հոս չկայ ինքնախաբութիւն:

Տէրն անձամբ չըսա՞ւ — Երբ պատարագ մատուցած աւեննդ յիշես, թէ քէն ունիս ընկերիդ հետ, ձգէ սեղանը գոհի, հաշտուէ եղբօրդ ու ապա դարձիր տաճար աղօթքդ չարունակելու:

Աստուածմէ առաջ՝ ընկերդ:

Այս է քրիստոնեական սէրը. մեծ նուրութիւնը մեր կրօնքին, յեղափոխական, կեանքը յեղաշրջող...:

Աստուած երկինքը չէ, է երկրի վրայ... ղինք գտնելու համար չատ մի նայիք վեր... ամպերէն անդին... կապոյտին մէկ խոր անկիւնը թագնուած...: Աստուած երկրի վրայ է, մեր մէջ... քու մէջդ... իմ մէջս... անոր մէջ... բոլորիս մէջ... արդարին մէջ... մեղաւորին մէջ... քրիստոնեային մէջ՝... հեթանոսին մէջ... բոլոր անոնց մէջ որ դիմագիծն ունին Աստուծոյ:

Բարեբախտաբար նոյն օրերը խումբ մը ժամանեց ուխտաւորներու. ա՛նոնց մէջ բարեմոյն մէկ եպիսկոպոս, որ իր արծաթ մազերուն տակ կը կրէր սիրտ մը ոսկիէ. լեռնապատաթին վրայ մշտադալար մէկ եղեւին, որուն գլուխը ձիւն թէեւ, բայց տակը՝ կանանչ:

Նա ստէպ կու գար Մխիթարի աեննեակը. կ՛ամօքէր... կը սփոփէր... կը ծառայէր, մինչեւ անգամ խոհանոց իջնելով անոր ճաշը կը պատրաստէր, կը բերէր... սպասարկու սէր — յուզիչ, ամօքիչ...:

Ի՞նչ է ցօղի մէկ չիթ — ոչինչ, բայց կը կենդանացնէ ծաղիկը, փայլ ու թարմութիւն կը շնորհէ անոր: Մխիթար չատ

սփոփուեցաւ այդ բարի Սամարացիէն (թէեւ առակը չըլլաւած. չէ՞ որ քահանան զանց ըրաւ...), կանգնեցաւ... ինքզինք գտաւ, մտաւ ապաքինումի չրջան:

Ինչո՞ւ պատմութիւնը չէ պահած անունը այդ տուրբ եպիսկոպոսին...:

Մե՛ղք:

Անհնար էր կիպրոս մնալ:

Երբ քաղաքի հրապարակներէն մէկին վրայ, անկիւնը ծուարած էր անգոյն, անոյժ, այլազգի մը խղճաց եւ դարմանեց զինք ու ապա նաւ դրաւ:

Ցաջող հովը զինք հասցուց Սելեւկիա. անկէ պէտք է երթար Հալէպ՝ հետի:

Իր զգեստները պատռտած են... կօշիկները ծակ, ուրեմն բեռ. կը ստիպուի զանոնք նետել, բոկոտն քալել. մատները քարերու կը զարնուին... արիւն կը վաթէ... ոտքերը ճաթռտած, քեղրթուած՝ հազիւ կը կրեն զինք: Կը քալէ աւանէ աւան... կ'անցնի արեւէ եփած ճամբաներէ...: Բայց ո՞ւր է իր անկողինը... դիչերները քար մը ունի յաճախ գլխին տակ... վրան՝ ճիշդ գլխուն վրայ՝ աստղերը... դաչտի մը ակօսը... կամ ծեր կաղնիի մը խոռոչը կը պատսպարէ զինք... հոն խաղաղ նինջը կը հոսի աչքերէն ջինջ ջուրին պէս...: Իսկ կերակո՞ւրը... գթոտ սրտերու հացը, որ կը ստանայ անոնց չեմին առջեւ ձեռք կարկառելով եւ կամ քանի մը մոռցուած թուղ՝ տերեւներու ետին...:

Ձմեռը պիտի չուշանայ. պէտք է աճապարէ Սեբաստիա. ջերմը նորէն կը նեղէ զինք. ստամոքսը կերակուր չի վերցներ... կատարեալ դարման իր մայրը միայն կրնայ տալ իրեն — սէր եւ դարման...: Կ'երթայ ոտքով. անդամ մը ուժասպառ գետին կ'իյնայ, կանգնելու անկարող. թուրք փայտահատ մը զինք վերցնելով՝ կը դնէ գրաստին քամակը, կը հասցնէ մօտաւոր գիւղ:

Հասաւ Հալէպ. բարեկամներու խնամք զինք կը կանգնեն. ափ կ'առնէ Ցխաւսեաններու վանքը: Միշտ նոյն յանկերգը — Ջերթալ Եւրոպա... Ճնալ միշտ իր ժողովուրդին մէջ:

Սեբաստիա կը հասնի 1695ի Նոյեմբերին, ծիւրած–մա–չած: Օր առաջ մօր ականջ կը հասնի գոյժը, թէ իր զաւակը մեռած էր կիպրոս...: Ծանօթ մը զինք արուարձաններու մէջ նշմարելով, կը փութայ աւետիս տալու — Շահրիստա՛ն, զաւակդ ողջ է...:

Սուգէն եռք սեղմուած, կծկոտած է սիրտն արի մօր. ատակ չէ սիրտը պարտկելու այսքան մեծ ուրախութիւն. չի՛ հաւատար — Իմ սո՞ւտս կ'այպանէք... խնայեցէք ինձ... կին մըն եմ ես թչուա՛ռ, տառապած...:

Կը թակուի ահա դուռը...: Մայրերը բնազդ ունին, բնազդով կը զգան, բնազդով կ'իմանան, բնազդով կը դա–ռեն...: Զարկերու հունչը կ'իմացնէ թէ զաւակն է թա–կողը...:

— Զաւա՛կս..., մա՛յր իմ...:

Այդ բառերով դուռին առաջ կը գրկուին մայր եւ զաւակ...: Ցուզումէն կինը կը մարի, կ'իյնայ:

Հագիւ ուշքի եկած, մայրը կը դնէ ժժգոյն չրթունքներն անոր մաչած երեսին... փոշոտ մազերուն... զայն կը համ–բուրէ չատ անգամ, կարծես բերնով ատուգելու համար, թէ զաւակը մեռած չէր... անուրջի, երազի մը ցնորքը չէր...:

Ս. Նշանի մէջ այդ օր եռուզեռ կար անսովոր. ուրախու–թիւն եւ ժպիտ թառած էր դէմքերու վրայ հալած ոսկիներու պէս... զի նոյն օր վանք էր վերադարձեր իրենց սիրելի Մխի–թարը...: Ամէն մարդ կը խոնի չուրջը, ամէնքն ալ երջանիկ են... ի՛նչ լաւ՝ եթէ ա՛լ չմեկնէր իրենցմէ...:

Մխիթար կրկին կազմեց իր ժամանակացոյցը — ուսում

եւ աղօթք ըեղելուզուած են. վախ պահիկ մը մխայն հանգստի յատկացուած: Նա ժխրաժխր կը կարդայ եւ կը պրէ. փեռուրը անոր սրտի զարկերուն հպատակ՝ թուղթին կը յանձնէ զուարթ եւ մելոյչ հառաչանքներ, աղօթքներ: Նոյն տարին ՍՈՂՈՄՈՆԻ ԱՌԱԿԱՑ ԳԻՐՔԸ ոտանաւորի տարազ կը հագնի իր գրչին տակ:

Ատուածծ ուզեց որ խաչը անբաժան ընկերն ըլլայ Մխիթարի. խաչը բարձրացուց անոր արժանիքը. չէ՞ որ ձայնանիչի — նոթա — առջեւ խաչը կը բարձրացնէ աստիճանը նոթային: Մխիթար Ատուածոյ ձեռքին մէջ սպիտակ նշխարք մըն էր, վրան խոչոր խաչ գծուածծ:

Ս. Նշան կը պտնուէր ԾԱՌՈՒԿ աբեղան. բիրտ ու անուսում: Գռեհիկ ծաղրանք աքցանի պէս կը գործածէր խածատելու, խուեելու իր հակապատկեր Մխիթարը, որ համակ հեզ եւ բարի, դիտէր միայն ժպիտ ցոյց տալ. ժպիտ՝ որ այնքան չատ կը յիշեցնէր աստուածծային Վարդապետը:

Օր մը Մխիթար վանքը չէ. Ծառուկ կը խորտակէ դուռը, կը մտնէ Մխիթարի սենեակը. կը հաւաքէ անոր բոլոր գրութիւնները. երեսին ժանտ ժպիտը կը մատնէ թէ սիրտը չարը կ'որոճայ... կ'իջնէ խոհանոց եւ կրակը կը նետէ դէպը անոր բոլոր գրութիւններուն, որոնց մէջ կար ամիսներ թափուած աչքի լոյս...: Երեկոյ, Մխիթար դատարկ կը գտնէ աչքերն իր պահարանին... Ո՞ւր գացին իմ գրութիւններս... չըլլա՞յ թէ... չըլլա՞յ թէ...: Չի համարձակիր խօսքը լրացնել: Անոյնող գացողին կը հարցնէ — լուր ունի՞ք... դո՞ւք տուիք...:

Եւ Ծառուկ աբեղան որ միշտ լեղի խօսք ունի բերանը չարախինդ կը պատասխանէ — Այո, տուի եւ այրեցի, որպէս զի Հոգին սուրբ փախչի անոնց մէջէն...:

Մխիթար սոսկաց վարդապետի մը բերնէն եկող այս հայհոյութենէն եւ ինչո՞ւ չէ, իրեն հասցուած չարիքի մեծութենէն:

Մեծ ուրախութիւններու եւ մեծ տառապանքներու առջեւ մարդու լեզուն կը բռնուի, արիւնը կը սառի. մեծ լռութիւնները են յաճախ տառապանքի մեծ ճիչեր ի տես անարդարութեան:

Ծանօ՞թ է ձեզի Ֆիբլինկի «Եթէ Տղաս»ը:
Ցառաջ բերեմ լոկ մէկ հատուած.

— Եթէ կրնաս չահը հազար ճիգերու
Մէկ հարուածով յանձնել բախտի սեղանին,
Եւ անտրտունջ, առանց երբեք ողբալու
Վերակսիլ ծայրէն ամէն ինչ կրկին,
Եթէ կրնաս սիրտ ու ջիղեր եւ մկան
Մաչումէն վերջ նորէն լարել անդադար,
Եւ դիմանալ, երբ մեռած է ամէն բան,
Բաց ի կամքէն, որ կը ճնայ մէջդ վառ...
Քուկդ է երկիրն ու իր գանձերն անհամար,
Բայց աւելին՝ այն ատեն ՄԱՐԴ ես, տղաս:

Դառնութիւն պիտի համագրաւէ մարդուն սիրտն ամբողջ, քանի չի տրվիր նետուած սուր քարերն վերադարձնել իբր կակուղ հացեր:

Անսիրտ, անհամ խօսքերը կը դպչին ուղղակի սրտին. այո, կրնան ալիքներն ողորկիլ եւ աւազանի ջուրերն պահ մը եռք գտնել իրենց ջինջ հայելին... բայց խորն են նստած քարերը եւ ո՞ր ձեռք զանոնք դուրս պիտի բերէ...:

Առաքինութիւնը մութի մէջ փայլող լոյսի պէս է, իրեն կը քաշէ բոլորին ակնարկները (Շեքսպիր):

Ամուր էին պարիսպներն Ս. Նշանի եւ բարձր. բայց չկրցան պատնեշել սրբութեան համբաւը Մխիթարի, որ օղակ օղակ ծաւալեցաւ, գարունի բոյրերուն պէս տարածուեցաւ առինքնելով բարի սրտերու համակրանքն ու սէր. ամէնուն

Իղձը կ՚ամփոփուէր մէկ մաղթանքի մէջ — ԵՐԲ վարդապետ պիտի օծուի ան…:

Բեմերու զարդն էր ան իր համեղ քարոզներով, ըլլար նաեւ խորաններո՛ւ զարդը…: Իր ձեռքերն օծում ստանային իր խօսքերուն պէս օծուն… իր մատներն սկիհ բռնէին եւ կենարարին մարմինը… սարկաւագն ըլլար պատարագիչ վարդապետ…:

Այդ էր նաեւ Մխիթարի Իղձն. կար սակայն խոչոր խոչընդոտն — նա կը հազար կուրծքը պատռելու աստիճան, կարծես թոքի կտորներ բերնէն պիտի պային… արիւն կը թքնէր…:

Ծխծաուներ թեւաբախ կը հեռանային Ս. Նշանի քիւրէն… ձմրան հոտ կու գար հովերէն… գարունին պիտի տեսնէ՞ր զանոնք… աշունի տերեւ մըն ալ չէ՞ր ինք… ինքն ալ պիտի չթօթափէ՞ր կեանքը…:

Եկաւ գարունը. դարձան ծիծաուներ զուարթ կանչը իրենց կտուցին… մարգ եւ մարմանդ կրկին հագան թաւիշէ չուրջառներ, կեռասենիներ հարսնացան եւ մեղուներ չուրջպար դարձան անոնց բոլորտիքը… լեռնավտակներ կայտռանքով թափեցան ժայռապռղերու մէջ… ուլիկներ կրճիկ տուին խեղդ ոստումներով…: Ամոքախառն զեփիւռը թարմ օդով ուռեցուց Մխիթարի թոքերը. ան ամբողջովին ապաքինեցաւ:

Մխիթար 1697ի գարունին ՎԱՐԴԱՊԵՏ *ձեռնադրուեցաւ:*

Մինչ ձեռնադրիչ եպիսկոպոսը ԱՍՏՈՒԱԾԱՑԻՆ *եւ* ԵՐԿՆԱԻՈՐ ՇՆՈՐՀԸ *կը հայցէր, անոր մատներուն յանձնելով քաւութեան բաժակը՝ ժողովուրդը վարէն զոհունակ կը ձայնէր — ԱՐԺԱՆԻ՛ Է…:*

Այժմ օծեալ Տեառն է ան, քահանայ Բարձրելոյ. սրբալոյս

մեռոնը ճակտին հետ օծած է նաեւ հոգին. անոր մէջ լիառատ պիտի արդիւնաւորուի ձեռնադրութեան շնորհքը:

ՄԱԿի տարաբախտ քարտուղար Տակ Համմերսչոլտ իր օրագրութեան մէջ գրած է հետեւեալ խորհրդաստ տողերը, որոնք այնպէս կը պատչաճին Մխիթարի.

Ես բաժակն եմ՝ Աստուած է ըմպելին
ու ինք ծարաւողն:

Այս կեանքի մէջ լաւագոյնն ու ամէնէն փառաւորը, որուն մարդ հասնիլ կրնայ է այն՝ որ դուն լռես եւ Աստուած գործէ ու խօսի:

ՄԽԻԹԱՐ վարդապետ իր ձեռնադրութեան երեկոն մինչ լուսամուտին առջեւ նստած, աչքերը կը թաթխէ վերջալոյսի բռնկումներուն մէջ, կը տեսնէ ցորենի յուռթի դաշտերը վեր-վեռուն, ոսկիանալու մօտ եւ կը յիշէ խօսքը Փրկչին — Հունձքը շատ՝ իսկ մշակները սակաւ. խնդրեցէք հունձքի տիրոջմէ, որ իր հունձքին համար մշակներ հանէ...:

Այո, կը դիտէ, կը խոկայ...: Ազգին կարիքները շատ՝ մշակներն ալ շատ, բայց վարձկան, ձեռնածալ, անփոյթ, ծոյլ եւ պղերգ...: Հօտը երեսին ձգուած... առաջնորդներ կրքոտ, տգէտ եւ որքա՛ն հպարտ, կո՛յր...: Ի՞նչ պիտի կարենար ինք ընել, առանձին... առանց միջոցի...: Դարման մը պէտք է — արմատական: Պէտք է ոյժերը հաւաքել, բազմապատկել. առանձին հնար չէ գլուխ հանել հսկայ գործը — պէտք է լուսաւորել Ազգը, բարձրացնել, դիտակցութիւն տալ կրօնի, ուսումի: Սեւանի մէջ արդէ՛ն ունեցած էր մշուշոտ գաղափար մը, անկերպարան տակաւին, այժմ սակայն յստակ դիծերու մէջ կը տեսնէ կարիքն ու գարմանը. այո, պէտք է համախմբել... միաբանութիւն կազմել... ոյժեր հաւաքել, նուիրեալներու բանակ կազմել, նոյն իդէալով վառել ուրիշներ ալ. ինչո՞ւ մտածումս ինքս չիրագործեմ եւ ուրիշներուն

ձպեմ…: Որոչումը որոչում է — ՊԻՏԻ Է ԱՆՊԱՅՄԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԻՄՆԷ…:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ եւ մանաւանդ կղերական դասի տղիտութիւնը համատարած. ինք պէտք է պատերազմ մղէր ամեհի գողիաթի մը դէմ, որ հասակ ցցած ասպարէզ կը կարդար իրեն. բայց ինք պատանի Դաւիթ, ուրկէ՞ պիտի հաւաքէր քարերն իր պարսատիկին…: Դաւիթ զանոնք հաւաքեց Եղեւնեայ անտառին մէջ. իսկ ինք Մխիթար լուսթեան մէջ, առանձնութեան եւ վանքերու մէջ:

Իր պարսատիկին ամէնէն խոցոտիչ քարերը պիտի ըլլային իր խոնարհութիւնը,

Աստուծոյ վրայ անյատակ վստահութիւնը,

ուսումը,

իր բարի կենցաղն ու օրինակը

եւ ազգին սէրը:

Գողիաթը՝ անտարբերութիւնն էր, տղիտութիւնը, կրօնի հանդէպ պաղութիւնը: Իր դարուն մէջ չկար անկրօն եւ ոչ ալ անաստուած, կային հաւատացեալներ՝ բայց ուծացած, անտարբեր. կրօնը գործօն մը, ազդակ մը չէր իրենց կեանքին մէջ. չորցած, ցամքած աղբիւր. կար դեռին անկողինը, չկար աակայն ջուրը հոսուն…: Կար, չատ չատ, աւանդական հաւատալիքներու կծիկ մը, անխօս, անհամ, անամէջ: Կրօնը նախնիներու մէկ նկար՝ պատէն կախ. ուրիշ խօսքով՝ Աստուած մարդերու կեանքին մէջ չէր բռներ առաջին տեղը, տուժած էր իր ներակայութենէն:

Ու ինք ի՞նչ կրնար ընել մեն մենակ, առանձին… հրդեհ մը կարելի՞ էր մարել պաւաթի մը ջուրով… կարելի՞ էր անծայրածիր դաշտ մը հերկել, վարել, ցանել, հնձել միաձեռանի, ուր պահանջք էր բազմութիւնը բազուկներու, հաւատաւորներու, նուիրեալներու, մշակներու:

Իր սրտին դիւր կու գայ պատերու եռին փակուիլ, մենակեացի կեանք վարել, անձնատուր՝ այրող տենչերու՝ ըսելով — Ով կուտար ինձ թեւերն աղաւնիի, որպէս զի թռչէի վերանայի, հեռանայի, անապատի մէջ հանգստանայի...:

Ոչ, ինք պէտք չէ միայնութեան կամ անապատի մէջ ճնար. պէտք է աշխարհ մտնէր, առանց աշխարհէն վարուելու. անապատը իր սրտին մէջ կրէ, պտտցնէ: Մեծ հոգիներու դաղտնիքն է այդ. աշխարհի մէջ կ'ապրին առանց աշխարհաքաղաքացի ըլլալու... օրն ի բուն գործերով կը պատրաստին՝ առանց նիւթականանալու, առանց տարուելու... հազար գործի կը հետամտին՝ ճնալով միշտ ամփոփ... լռութիւնը, առանձնութիւնը, մենակութիւնը իրենց հոգիին մթնոլորտն է, որուն պարուրուած են, օդն է՝ որ կը շնչեն թոքերովին հոգիին...:

Ամփոփութիւնը մեկնակէտն է բոլոր մեծ արարքներու. ան՝ հայրենիքն է բոլոր Սուրբերու եւ մեծ հոգիներու. ամէն սրբութիւն եւ ամէն դիւցազնական արարք՝ լռութեան մէջ կը հասունայ, ինչպէս ձմրան մէջ կայ գարունը եւ գիշերի մէջ՝ ցերեկը...:

Մխիթար ճաշակեց մինչեւ քսաներորդ տարին այդ լռութիւնը. ա՛լ ընտելացած անոր. հիմայ կրնար այլեւս հրապարակ նետուիլ, ամբոխի մէջ մտնել զայն բարձրացնելու ու իր հետքերու եռեւէն ձգելու. իր հոգին զրահուած է ամէն ցրումի դէմ. իր կենցաղին, իր առօրեայ պարապումներուն եւ բազմութեան հետ իր չփումներուն մէջ, պիտի ցուցադրէ ան իր հոգիին անդորրը, խաղաղութիւնը, ամփոփումը:

Այո, պէտք է մտնէ ժողովուրդի մէջ:

Երջանիկ որոշում, որ դարապլուխ պիտի բանայ իր ազգի պատմութեան մէջ. Մխիթար տեսանողի յստակութեամբ կը դիտէ ապագան, իր գործին արդիւնքը, հետեւանքը: Ինք

խանդավառ՝ իր հոգիի կայծերէն կրակ կու տայ ուրիշ սրտերու։

Ու ահա երկու պարկեշտատուն երիտասարդ կը յարին իրեն — ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, ՅՈՎՍԷՓ. անոնք կ'ըլլան իր առաջին աշակերտները. Յովհաննէս պատանին մանաւանդ կրօնական այնպիսի եռանդ կը ցուցնէ, որ կը մերկանայ ճոխ հանդերձները, հագնելու համար քուրձ։

Ծառուկ աբեղան պարապ չէր. հոտը կ'առնէ որ բան մը կայ մէջտեղ. սուր է իր հոտառութիւնը իր աչքերուն պէս ու ահա հրապարակ կ'իջնէ. ճիշդ իր տարրին մէջ, իր դերին մէջ. կամ ինչպէս կ'ըսեն՝ իր աւազանին մէջ...։

Տունէ տուն կը վազէ. ամէն դիմաց ելլողին նոյն խօսքը — կը քնանա՞ք օր ցերեկով... չէ՞ք տեսներ, ձեր զաւակները ձեր ձեռքերէն կը փախցնէ... զանոնք Ֆրանկ կ'ընէ... ալ ի՛նչ էք կեցեր... ո՞ր օրուան կը սպասէք...։

Արթուն պահակ՝ որ թաղը ոտք կը հանէ ժամանակին մարելու համար հրդեհը...։

Մխիթար կը նչմարէ վտանգը. գործը սաղմին մէջ կրնայ մեռնիլ, խոհեմ է բայց ոչ յուսահատող. հակառակութեան մէկ խմաստ կու տայ եւ մէկ մեկնութիւն — Աստուած կ'ուզէ որ իր գործը չըլլայ մարդկային ճարտարութեան արդիւնք, այլ գործ Աստուծոյ։

Ֆաղաքը յուզուած է. ծնողներ զերազդուխ. վոթորիկ կայ... զաւակին մէջ. բաւական գործ եփած՝ Ծառուկ աբեղան։ Խոհեմութիւնը կը պահանջէր Մխիթարի հեռացումը. նա կ'անցնի Եւդոկիա։ Ծառուկ կը ցնծար. քաղաքը պարզեր էր Մխիթարէն. անոր քարոզներուն մարդ չէր գար. կը վախնային որ ան ճամբէ հանէր իրենց զաւակները, օրուան հերոսը ինքն էր, Ծառուկը, բանիմաց եւ արթուն...։ Իր վայելքը

սակայն կարճ տեւեց. օր մը լիճի մը մէջ լոպանք առած պահուն խեղդուեցաւ...:

Արդար պատի՛ժ — ըսին լսողները:

Մէկ անձ մխայն արցունք թափեց անոր վրայ — առաքինին Մխիթար...:

Մխիթարի ականջն հասաւ կարնեցի Աճէատուր վարդապետին համբաւը, որ Հռոմ իր ուսումն առած, ամբողջ Պոլիսն իր մասին կը խօսեցնէր, իր ներհուն եւ համարձակ քարոզներով. պէտք է ինք անոր երթար, ինք տեսնէր ու իր գաղափարներն անոր պարզէր:

1697 Ապրիլին, Մխիթար ոտք դրաւ սուլթանական ոստանը: Երբ Պոլիս մտաւ՝ անծանօթ մըն էր. մարդիկ իր մասին կը խօսէին իբրեւ անծանօթի մը վրայ — Ո՞վ պիտի ըլլայ... գաւառացի վարդապետ մը, ուրիշ ոչինչ:

ՊՈԼԻՍ բզկտուած էր:

Մարդիկ — հայ մարդիկ — իրար կ'ատէին, չէին ըմբռներ թէ հերետիկոսութիւններու, մոլորութիւններու ամէնէն խոշորը ատելութիւնն էր, մեղքը Սիրոյ դէմ, քանի աւետարանական խոչորագոյն պատուէրը՝ Սիրեցէք իրար:

Ազգային կեանքը հոն խառնարան մըն էր. ազգին հատուածները իրարու դէմ կը մաքառէին. պատրիարքական աթոռը կռուախնճոր դարձած. ամէն մէկն իր մարդը կ'ուզէր հոն նստած տեսնել, զայն իր նպատակներուն օգտագործելու կանխահոգութեամբ:

Պէտք է ըսել, չեշտել, կրկնել ամէն ժամանակի ու ամէն կարգի ատողներուն, թէ քրիստոնէութիւնը ՍԷՐ Է. ԱՆՈՐ ՄԷՋ ԱՄԷՆ ԲԱՆ ՊԱՅՄԱՆ Է ՍԻՐՈՑ, կամ հետեւանք է սիրոյ.

այդ՝ մոռցած էին մայրաքաղաքի հայերը, գաւառիններն ալ…։

Մխիթար Ղալաթայի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին երթալով, հոն սենեակ մը ընդունեցաւ իբր բնակութիւն։

Իր առաջին գործն եղաւ երթալ տեսնել Խաչատուր վրդ.ը. լսեց անոր քարոզները. համբաւ եւ իրականութիւն էին համահաւասար. ճիշդ իր փնտռած անձն էր։ Մէկ ձեռք սեղմումով անոնք իրարու ընտելացան, կապուեցան մինչեւ մահ։ Օր մըն ալ նա պարզեց իր ծրագիրը Միաբանութիւն հիմնելու մասին։

Խաչատուր վրդ. քանի մը անգամ մօրուքը շոյեց. պահ մը ակնարկը սուզուած մնաց Մխիթարի աչքերուն մէջ. սա իր խոնարհամտութեամբ պինք աւելի չահելու համար — Դուք եղէք գործին գլուխը, ես Ձեր օգնականը…։

Խաչատուր վրդ. պատասխանեց — Սքանչելի գաղափար… Ներկայ պայմաններու մէջ սակայն՝ անիրագործելի… հակառակութիւն պիտի ստեղծէ եւ դրամի անզօրութեան պատճառով պիտի չքալէ… եւ դեռ փոթորկի պահուն չեն պարզեր առագաստ…։

Մխիթար փաստ փաստի ետեւէն կը հասցնէր, պինք համոզելու եւ դրդելու համար։ Գործնական եւ եփուն մարդ՝ Խաչատուր վրդ. մնաց իր ՈՁին վրայ։

Մխիթարի հոգիին վրայ մշուշ կարծես իջաւ… ցնորք չէ՞ր իր հետապնդածը… կ'արժէ՞ր ետեւէն իյնալ բանի մը, զոր ամէնէն բանիբուններ կը համարէին անկարելի, մանաւանդ որ ամէն կողմէ հալածանք կը նախատեսուէր…։

Ոչ, հոն ուր մարդկօրէն ցնորք է ամէն յոյս՝ հոն Մխիթար ամէնէն աւելի յուսացողն. իր յոյսը ժայռի մէջ արմատացած է. — Գործը բարի է, Աստուծոյ հաճելի, օգտակար՝

Ազգին, եկեղեցիին օգտակար. ուրեմն պիտի յաջողիմ... ու ահա Տիրամօր ԵՂԻՑԻՆ ականջին մէջ կը հնչէ գաչն, քաղցր՝ ինչպէս հեռաւոր ձայնն զանգակներու...: Նա նոր ոգի ստացած է. պիտի յաջողի՝ եթէ ողջ ժողովքը վրան խուժէ իր բոլոր արբանեակներով. կրնաք իր կաշին հանել, բայց իր գիտակցութենէն կարելի չէ ջնջել իր այդ համոզումը... Պիտի յաջողիմ Աստուծով:

ՀԱՄՈԶՈՒՄ — ԿԱՄՔ: Հոն ուր կան այդ երկուքը՝ կայ նաեւ յաջողութիւնը, ինչպէս հողին տակ աղամանդը, մութի մէջ, ցեխի մէջ, հազար հազարաւոր աչքերու անտես. աստր կը հաւատայ մէկը բնազդօրէն, համոզումով. նա զայն կը տեսնէ մտքին աչքերով, բաւ է զարնել բահն ու բրիչը, վար առնել տիղմը ու ահա ափիդ մէջն է չողակնը, արեւալիր, փողփողուն, չողուն:

Այո, Մխիթար կը հաւատայ իր երազին, գիտէ թէ պիտի չխաբուի, իրական է ԵՂԻՑԻՆ:

Ուրիշ մըն ալ հաւատայ իր երազին, փափուկ օրիորդ մը զարուն հասակով — ԺԱՆ ՏԱՐԳ... խարոյկի ծուխն ու մուրն անգամ չմթագնեցին իր իդէալը եւ ոչ ալ մխզապատեցին աչքերն իր հոգիին. նա կրակի խանձին մէջ աղաղակեց — Երազս չխաբեց զիս...:

Մխիթար կը հաւատայ իր տեսիլքին. նա նոր ոգի ստացած է. իր խուովքը առաջին յուսահատութեան — տեղի տուած է անայլայլ խաղաղութեան. սիրտը՝ փոթորիկի փոթփոթումներէն ետք հայելիացած ջուրերուն պէս է, խաղաղ, անդորր:

Այդպէս է մարդկային հոգին, ամէն ցնցումին, տառապանքի մեծ վերիվայրումներուն կը յաջորդէ մեծ խաղաղութիւն արդարի սրտին մէջ, ինչպէս հանդարտ ծովը ալիք-

ներու վարպապուժէն եաք, ինչպէս բնութիւնը՝ մեծ փոթո-
րիկներէն եաք:

Ամիս մը չկար Պոլիս իր ոտք դնելուն, ու արդէն իր հռչակը ամէնուն բերանն էր. նա ամէն օր կը քարոզէր ու ահա ամայի, ընդարձակ տաճարը ամէն անգամ կը լեցուէր ծայրալիր: Կը խօսէր պարզ, հասկնալի, համոզկեր. չէշտ մ'ունէր որ կու գար սրտէն, համոզուածներէն. հոգիներու սէր ունէր. կը քարոզէր Պօղոսի հոգիով, բերնին՝ կայծը Եսայի մարգարէին, Շնորհալիի օծումով. իր խօսքերը քաղցր էին՝ ինչպէս եղեամը, բայց եւ ամեհի, հզօր՝ ինչպէս կրանիթեայ քարը: Տաք էր իր խօսքը, փուռէն նոր ելած հացի պէս տաք, հաճելի. կը հալեցնէր պատերուն սառը, այնպէս՝ ինչպէս առաջին տաքուկ շողերը գարունին, որ վար կը թափեն ձիւնը կոկոններու վրայէն...:

Իր բերանը փեթակ, ուրկէ կը ծորէր գրաւչութիւնը ճշմարտութեան... պեղեցիկ է ամէն ճշմարտութիւն, հետեւաբար պայն տարազող խօսքն ալ պէտք է ըլլայ պեղեցիկ, նաչխուն...: Ս. Գրքի եւ Ս. Հայրերու տեղիքներ չարան չարան կը հասնէին, օրինակները բերնէն կը յորդէին: Ունկնդիրները կը զգային թէ անոր քարոզները բնական կերպով, անզգալիօրէն, առանց ճիգի գիրեանք երկրէ երկինք կը փոխադրէին ու երկնքէ երկիր... երթ ու դարձ՝ դէպ երկինք, ելք ու էջք... այնքան թաթխուած էին Աստուծոյ մէջ իր խօսքերը...: Իր կլորթ ձեւերը, իր սիրուն դէմքը, իր տարիներու թարմութիւնը չնորհք մը կ'աւելցնէին խօսքերուն... ու անոնք դիւթուած՝ կ'լսէին իրարու — ինչ անոյշ են եւ հոգելից՝ վարդապետին քարոզները...:

Հինգ ամիս Մխիթար Ծաց Պոլիս. քանի անգրդուելի կը ծնար Նաչատուր Վարդապետ, ապարդիւն էր եւ ժամանակի կորուստ իր հոն գեգերիլը:

Իր բարեպաշտ, երախտագէտ ունկնդիրները հանդգնա-

կութեամբ համեստ դումար մը անոր ձեռքը դրին իբր ուղեծախս... այնքան չքաւոր էր ան:

1697ին — Սեպտեմբեր — նաւ մտաւ:

* * *

Կատղած էր Սեւ ծովը, փրփուր կտրած. խարխուլ նաւը ալիքներու խաղալիք... վայրէ տաչեղի մը պէս անոնք զայն կը նետեն աջ եւ ձախ. վերջապէս կը հասնի Սամսոն:

Մխիթար ցամաքը ոտք կը դնէ. կը հանդիպի դանապան կենդրոններ, Մարզուան... Ամասիա... Եւդոկիա... Կարին. կը դիմէ ամէն տեղ, ամէն անձի, բաւ որ ձեռնտու ըլլան իրեն, իր գործին: Կը մերձենայ բոլորին. կ'ներթայ անմաքուրներու մէջ՝ բնական պարզութեամբը մաքուրին... մեղաւորներու մէջ՝ անմեղի բնական սրտով... հիւանդներու մէջ՝ առողջի բնական համարձակութեամբ...: Իր համոզումները կրնան ոմանք չիլ նայիլ. իր թշնամիները ամէն բան պիտի կարենան իրեն ըսել, բայց ոչ ոք պիտի դպչի անոր անմեղութեան, դի մաքուր է ան, դպաստ, ունի հոգիին մրցանակն մարմնին վրայ...:

Գեղեցիկ է իր երիտասարդութիւնը, թարմ՝ բոլորն իր անմեղութեան...: Իր ներկայութեան ոչ ոք սիրտ պիտի ընէ անպարկեշտ խօսք ընել կամ երկիմաստ կատակ. չիկնոտ իր ժպիտը նոր բացուած կակոնի մը երեւոյթը կ'առնէր մէկէն...:

Մանուկն երբ անմեղ է, իր պահապան հրեշտակն կը նայի անոր աչքերէն... բան մը որ չատ է եւ գեղեցիկ. բայց երբ հասուն անձ մըն է անմեղ, ողջախոհ՝ այն ատեն Աստուած է նայողը ու այս՝ աւելի է, գերազանց է:

Իր ճամբորդութիւններու մէջ կ'ընտրէ քալել՝ կենալու, ծռելու, հարցնելու, լսելու, պատասխանելու, մխիթարելու համար: Կը քալէ արահետներէ, քարքարուտներէ. քանի՛ ան-

դամ ճամբաներու արմուկին կեցաւ հարցնելու հովիւի կամ մչակի մը — Մօ՞տ է Ա. Ա. գիւղը…:

Իր ուղին պինք կը հասցնէ Կարինի մօտ ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԸ: Վանահայր եպիսկոպոսը յափշտակուած է իրմով. եթէ մոմով փնտռէր՝ պիտի չկարենար նման գանձ մը գտնել ու նա իր ոտքն է եկեր այժմ: Իրեն կը յանձնէ գպրեվանքի վարչութիւնը: Մատղաչ հոգիներ իր ձեռքէն կ'անցնին՝ ինչպէս մարմարի պուղձը արուեստագէտի ձեռքէն. նախ կոչտ, անտաչ, բայց հետզհետէ կը կոկուի, կը նրբանայ, ձեւ կ'առնէ, կը կաղապարուի Մխիթարի հոգիով…:

Չի բաւեր արեւն ստանալ, եթէ մարդ չի պիտեր զայն ուրիշներուն բաշխել:

Մխիթար կ'ուսուցանէ — կ'ուսանի. պիրքը ձեռքն է միշտ, կրօնական թէ ուսումնական պիրքեր:

Իր նկարագրին առաջին ցայտուն գիծը՝ լաւ, կատարեա՛լ ընել. բայց մանաւանդ՝ սիրով ընել: Կեանքի գաղտնիքը կամ յաջողութեան պայմանը՝ չէ՛ սիրածն ընել, այլ՝ ըրածը, գործը սիրել:

Կ'արժէ հոն կանգ առնել իր կեանքէն դրուագի մը վրայ, որ չատ բան կ'ըսէ. կ'ըսէ մէկ ամբողջ հատոր բան:

Վանք հիւր եկած էր Գրիգոր անուն եպիսկոպոս մը. քանի մը խրթին բառ — բանաձեւ բերանը ու անով կը կարծէր աշխարհի գիտութիւնն ամբարած ըլլալ. վճիռ կ'արձակէ կրօնականի շուրջ իբր պատգամ, գիտութեան վերջին, անդառնալի խօսք…: Կը լռին ամէնքը. այդ լռութեան իմաստը՝ Այս ո՞րքան բան գիտէ Սրբազանը: Նոր Գողիաթ մը կարծես որ ասպարէզ կը կարդայ — կա՞յ դէմս ելլող… տեսնեմ ո՛վ է քաջ…: Ու դէմը կ'ելլէ նոր մէկ Դաւիթ… անոր պէս թարմ տարիներով եւ Աստուծոյ վրայ խոնարհ

վատահութեամբ…: Այդ Դաւիթը Մխիթարն է. կը լռեն տարիքաւորները, խօսք կ'առնէ կրտսերը տարիքով, երիցապոյն՝ պաշարոցին մօքի:

Կը հակաճառէ Մխիթար. փաստերը բերնէն կը ծորին այնպէս՝ ինչպէս ջուրը ծորակէն — տարափով… նա չի՛ վիճեր. ճշմարտութիւնն ալ պէտք է սիրով ըսուի որ չվիրաւորէ. պէտք չէ խիճը սուր անկիւն ունենայ… պէտք է ճշմարտութիւնը կակուղ ըլլայ:

Սրբազանը կարկուտէ բանուածի նման կը մնայ ամօթով, չուարուն… պարսաւիկէն արձակուած փոքր քարերը կը հանդիպին հսկայի ճակատին… նա կը կարծէ թէ լուտանք, հարուած կրնան տեղը բռնել փաստի պակասին… միայն ա՛յդ փաստերուն առջեւ կը լռէ Մխիթար, հեզ ու խոնարհ… բայց իր ղէմքին վրայ հետքը կայ Սրբազանի հինգ մատներուն…: Այդ իր համբերութիւնը կ'ապաղինէ եպիսկոպոսը, որ տարիներ յետոյ կ'ըլլայ Մխիթարի լաւագոյն բարեկամներին մին…:

Մխիթարի համար թշնամին սիրելը, միակ միջոցն է, որպէս ղի չմնայ երկրի վրայ եւ ոչ իսկ մէկ թշնամի:

1698ին տարտնջիկ համաճարակ մը չատեր անկողին պամեց. վանքը հիւանդանոց դարձած էր: Մխիթար ոտքի էր. դուրդուրոտ հրեշտակի նման կը վազէր հիւանդէ հիւանդ, մէկին դեղ կու տար, ուրիշին բաժակ մը ջուր… մէկին լուացքը կը փոխէր… ուրիշ մը սփոփանքի խօսք կ'ընդունէր անոր բերնէն… դիտէր մխիթարել. թէ չկարենար իսկ խաչերը վերցնել՝ դիտէր անոնց քով դնել ծաղիկ…:

Նա մարդերու մէջ Աստուած կը տեսնէր — անոնց ծառայելով՝ Յիսուսի կը ծառայէր. ամէն բան Աստուծոյ մէջ կը տեսնէր եւ Աստուած ամէն բանի մէջ: Նա թափանցած էր այն ճշմարտութեան՝ թէ Աստուած միայն երկինքը չէ, տեսողու-

թենէ հեռու. մեր մէջն ալ է, երկրի վրայ, մեզի հետ, ընթացիկ կեանքի մէջ. ամէն բան պինք կը բովանդակէ եւ կը ծածկէ:

Բանը — Աստուծոյ Որդին — մարմին եղաւ եւ մեր մէջ բնակեցաւ... այդ չէ՞ Ս. Յովհաննէսի պատգամը... ընդգծեմ՝ ՄԵՐ ՄԷՋ ԲՆԱԿԵՑԱՒ: Քրիստոսի ծնունդը ցաւակցական այցելութիւն մը չէր աշխարհի, որ չրջան մը ետք, իր ամբողջ համակրանքը եւ վչտակիր ղաջուաններն ըսել պարպելէ ետք, երկինք վերադարձաւ իր ամբողջ արքունիքով՝ որոնց հետ երկիր իջած էր (չմոռնաք Գաբրիէլը... Փառք ի բարձունս երգող հրեշտակները...): Ոչ, Քրիստոս երկրի վրայ է, ինչպէս արբազործուած հացին մէջ, որ է խորհուրդ մեծ, նոյնպէս նաեւ իւրաքանչիւր մարդու մէջ — որ նոյնպէս է խորհուրդ մեծ — ...:

Սխա՞լ է եզրակացնել թէ ամէն օրօրոցի մանուկին մէջ Քրիստոս մարմին կ'առնէ եւ անոր մէջ կը բնակի...: Ինչքան կը չեշտենք Քրիստոսի Աստուած ըլլալը, նոյնքան ալ մոռցան չընենք իր մարմնաւորութիւնը մեր մէջ, մարդերուն մէջ...:

Յարդանք մարդուն, սէր մարդուն՝ քանի անոր մէջ Աստուած կը բնակի...: Մա՞րդ տեսար, ուրեմն Աստուած տեսար...: Հոգեվար մը իր մահէն պահ մը առաջ կը խնդրէ իր չուրջիններէն — քանի չկայ քահանայ, պիտի չկարենամ հաղորդուիլ, դոնէ աղքատ մը բերէք մօտս...: Ու երբ աղքատը կը նչմարէ իր դէմը՝ կ'ըսէ դոհունակ — Շնորհակալ եմ, դի հիմայ Աստուած մօտս է, հոս ներկայ է... ու երջանիկ ժպիտով կը փակէ աչքերը...:

Այո, Մխիթար Աստուած կը տեսնէր մարդերու մէջ, ամէնուն մէջ... վոխադարձաբար անոր մօտեցող ամէն ոք ինքնաբերաբար ինքզինք Աստուծոյ աւելի մօտ կը զգար: Ու երբ մեղքի, մոլորութեան բաւիղներէն մէկը Աստուծոյ չա-

Էրզնեւրան մէջ մանէր երախտապէտ ժպիտով, այդ ժպիտներու մէջ նա ցոլքը կը նշմարէր Փրկչին, որ կ'ըսէր իրեն — Այո, հոն եմ ես, ընկերիդ մէջ, լա՛ւ հասկցար դիս:

Ինքն ալ սակայն դերծ չմնաց հիւանդութենէ. քունքերը կը ցաւէին. հազը ուժդին կը ցնցէր զինք. կոկորդը խցուեցաւ. հազիւ ծորելի անուշ կրնար առնել. նա ինքզինք զգաց մահուան մօտ...: Ամէն մարդ կ'ափսոսար, մեղք չէ՞ր այսպիսի ծաղիկի մը վաղաժամ թոռմիլը... արցունք կը հոսէր աչքերէն, լուձեր կը բարձրանային սրտերէն... ամէն մարդ անոր ապաքինումին համար կ'աղօթէր: Նաչն ու վիշտ իր անբաժան ընկերներն էին:

Վիշտն ալ ունի իր պեղեցկութիւնը... համակամ տառապած վիշտը. նա յաւիտենական արեւելքն է, որմէ կը ժայթքեն մեծ գաղափարներու եւ տեւարժէք արարքներու արշալոյսներ:

Մխիթար բուժուեցաւ. իր նախկին տեղը բռնեց եկեղեցին, ճաչարանը, դասարանը ու ամէն տեղ:

Տարի մըն է կարմիր վանքն էր Մխիթար: Վանքը իր տարեգրութեան մէջ չտեսնուած դիրքի էր հասած. կը խայտար եպիսկոպոսին սիրտը. ինչո՞վ փոխարինէր, ի՛նչպէս իր գնահատանքը յայտնէր. որոչեց — անոր վարդապետական գաւազանը չնորհել:

Իր աչակերտներուն թիւը երկուքէն բարձրացած էր հինգի:

Նա փորձ մը ըրաւ կարմիր վանքին Եպս.ը չահիլ իր գաղափարին. պարզեց Մխիթարեան հիմնելու անհրաժեշտութիւնը, անոր օգուտները — Դուն պիտի ըլլաս առաջնորդը, ես քու ձեռքիդ տակ աշխատակից, ուսուցիչ...:

Աթոռընկէց ըլլալու եւ հալածանքի վախ չթողուցին, որ նա յանձնառու ըլլար...:

Վախ... մարդկային նկատում:

Աստուած կ'ուզէր որ ինչպէս ամէն հալածանք եւ ժժուա-րութիւն, նոյնպէս նաեւ ամէն փառք Մխիթարի ըլլար. եթէ նոյն իսկ եպիսկոպոսը համամիտ գտնուէր, օր մը ինքն Մխի-թար պիտի չզղջա՞ր իր այդ քայլին համար... նա պինք պիտի ըմբռնէ՞ր... իր ծրագիրները, նպատակները... նա ունէ՞ր պէտք եղած կարողութիւն, ուսում, վարչական ձիրք, տո-կունկամք եւ դեռ ուրիշ հազար բան... այո, պղինձն ալ հոդի տակ ոսկիին հետ միասին կը կենայ, երկուքն ալ են հանք, բայց տարբեր արժէքով, մին ոսկի է, միւսը պղինձ... յաւէտ պղինձ: Իր համեստութեամբ Մխիթար կ'անդիտանար, թէ եզական հանճար մըն էր ինք:

Կարին քաղաքի հայ կաթողիկէ համայնքը ստէպ պինք կը հրաւիրէր, լսելու անոր համեղ — հիւթեղ քարոզները: Ան-հերքելի փաստերով ու առաքելական համարձակութեամբ նա կը պաշտպանէր իր համոզումները — բան մը՝ որ դիւր չեկաւ քաղաքի Աւետիք առաջնորդին, որ փորձեց իբր խոովարար պինք թուրք դատաւորին յանձնել. չյաջողեցաւ սակայն:

1700ի ամառը Մխիթար դարձեալ Պոլիս է:

ՊՈԼԻՍ խառնարանն է կիրքերու. կաթսան՝ ուր մախանք, աւելութիւն կ'եռայ. կայծ մը բաւական է բռնկցնելու խոչոր հրդեհ:

Բազմաժխտոր Պոլսի մէջ Մխիթար իննկաւ այնպէս՝ ինչպէս աղօթագիրք մը փողոցի սալայատակին վրայ — խաղաղութիւն կը ցոլար իրմէ... սիրոյ առաքեալ մըն է ան, նոր մէկ Յով-հաննէս... այցելութիւններու պահուն, իր առօրեայ քարոզնե-

բուն մէջ միշտ սիրոյ յորդորը — ԵՂԲԱՅՐՆԵՐ, ՍԻՐԵՑԷՔ ԻՐԱՐ...:

Նա կը սիրէ ժողովուրդը, բայց ոչ արժան ժողովրդակա-նութիւնը: Հոն ուր վէճ կայ՝ հոն կը հասնի ինք լռեցնելու... պառակտում եղած տեղը՝ հրեշտակի պէս կը յայտնուի... նա պիտէ բառունցքը հաչտարար, կակուղ ձեռքսեղմումի փո-խել... տեսլական ակնարկները՝ ժպիտի:

Ջեմ պիտեր թէ Մխիթար ծանօ՞թ էր Փրանկիսկոս Ասսի-զացիի աղօթքին՝ այսօր այնքան հանրածանօթ... ամէն պա-րագային ինք կ'ապրի զայն... նոր բացատրութեամբ՝ այդ իր վարքագիծն է...

Տէր, ինս գործիք մը ըրէ քու խաղաղութեանդ...
Ուր տեսլութիւն կայ՝ ես Սէր ցանեմ.
Ուր տխրութիւն է՝ հոն ուրախութիւն տանիմ.
Ուր կասկած կայ՝ հոն հաւատք տարածեմ.
Ուր յուսահատութիւն՝ հոն յոյս ներշնչեմ:
Ով երկնային Տէր,
տուր որ չփնտռեմ այնքան մխիթարուիլ՝
որքան մխիթարել.
այնքան հասկցուիլ
որքան հասկնալ.
այնքան սիրուիլ
որքան սիրել:
Զի տալով կը ստանանք,
Ներելով կը ներուի մեզի,
Մեռնելով կը ծնինք
Յաւիտենականութեան:

ՄԽԻԹԱՐ *ինքզինք ու իր աշակերտները հեռու կը պահէ ամէն բանավէճէ. նա չի բաժնուիր, կը վերաբերի ամէնուն. անոր համոզումները հեռու պտնուողն, հակադիր կողմի վրայ եղողն իսկ պիտէ, թէ այնքան կը սիրուի Մխիթարէն՝ ինչպէս*

կրօնակից մը. այո, ամբողջական հոգի, որ չի կոտորա–
կուիր... արեւը ուլունքին մէջն է ցօղին, մէջն է յունիսի
ցորեաններուն... խաղողի մէն մի սաթ գայն կը բովանդակէ
լրիւ, ամբողջութեամբ...: Ոչ մէկը պիտի կարենայ ըսել,
պարծիլ՝ թէ իրեն կողմնակից է Մխիթար... ոչ մէկը պիտի
համարձակի ամբաստանել՝ թէ նա իրեն թշնամին է...
ամէնքը սակայն կրնան ըսել, թէ նա բարեկամն է բոլորին,
անխտի՛ր:

Դասական է բանաձեւումը Ս. Օգոստինոսին —

Մխութիւն՝ էականին մէջ.
Ազատութիւն՝ ինչ որ տարակուսելի,
Սէր՝ ամէն բանի մէջ:

Դէպք մը ապացոյցը տուաւ Մխիթարի անվեհեր քաջու–
թեան: Մէկը կրքի րոպէին ԽԱԽԱՄ յորջորջած էր սէրտէր
մը: Հակառակորդներ առիթի կը սպասեն լարուած... ասկէ
լաւ առի՞թ կ'ըլլայ: Կը հաւաքուին, կը ճառեն, բռունցքներ
կը սպառնան — որոչումը տրուած է... յաջորդ օր ներկայա–
նալ Թուրք եպարքոսին եւ իբր ապստամբ ու օտար տէրու–
թեան գործակալ — այսօր ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ զօրասիւն — ամբաս–
տանել բոլոր հայ կաթողիկէները:

Բայց երբէ՞ն ի վեր մարդիկ սուր կը քաշեն մժեղի մը
դէմ...:

Էութիւնը հասած է Մխիթարի. յաջորդ առտու եկեղեցին
ծայրաչիր լեցուած է. իր բնաբանն է Սէր... սէր կը կաթի իր
ամէն բառէն. կը յուզուին չատեր. այդքան տաք արտով կրնայ
խօսիլ ներչնչուածը միայն... քանի մը պարապուկ սակայն
կը մնան անողոք, անտեղիտալի...: Կիրքն ալ իր ծէսն ունի
եւ արարողութիւնները՝ ինչպէս սուգը: Այդ քանի մը
անձերը կրկին կը դրգռեն ժողովուրդը... որքա՛ն դիւրին է

խօսիլ ամբոխի բնազդներուն... ու ահա բոլորը մէկ պայրա-
ցած գետի մը ջուրերուն պէս դուրս կը խուժեն եկեղեցիէն...
պէտք է երթան թուրք դատաւորին...:

Համլետի մէջ Շեքսպիր թագուհիին բերանը կը դնէ

— Ցուզմունքիդ տապի եւ բոցի վերայ
Սառն համբերութիւն պէտք է սրսկես...:

Որքա՛ն չիտակ. երանի զայն գոծաղրողին...:

Եւ մարդը պեղեցիկ է ամէնէն աւելի երբ ներէ, կամ
ներում խնդրողի դիրքին մէջն է:

Ի՞նչ ընել...:

Ամբոխը կը հասկնայ եւ կը չարժի զգայացունց արարքնե-
րէն. մարգարէի մը հոգին յանկարծ թառ կը գտնէ Մխիթարի
մէջ... կը վազէ խորան, կ'առնէ մեծ խաչը եւ կը կանգնի
ամբոխին դիմաց — Ո՞ւր կ'երթաք... ի՞նչ կ'ընէք... եթէ
Հռոմէական Եկեղեցիին հետ միաբանողները պիտի մատնէք՝
ե՛ս ալ անոնցմէ եմ... մատնեցէք զիս ալ... այս խաչով դա-
տաւորին առջեւ պիտի գամ եւ աներկիւղ խոստովանիմ
ճշմարտութիւնը... ինչո՞ւ նման բաներու համար օտարի
դիմել՝ քանի կայ պատրիարք մը...:

Մեծ կիրքեր կը զպպուին յաճախ մեծ պոռթկումներով:
Ամբոխը զգաստացաւ... խոկաց եւ ըմբռնեց. ու ատե-
թեան սուրը մտաւ պատեան — կարճ ատենի համար գոնէ:

Այս դէպքը աւելցուց հեղինակութիւնը Մխիթարի:

Զարմանալի աստղէն առաջնորդուած մոգերու նման՝
գաւառէն նոր անձեր կը հասնէին իրեն աչակերտելու. առա-

ջին հարցումը անոնց բերնին՝ — Ո՞ւր է Մխիթար Վարդապետը…:

Անոնց թիւը բարձրացած էր 9ի:

Օրուան ընթացքին միասին էին. բարի խրատներով եւ հրահանգներով կը թրմուէին, ուսումով կը լուսաւորուէին եւ Մխիթարի առաքինի կենցաղէն կը խթանուէին: Մեծը ստեղծող է մեծերու. Թմրած ժողովուրդներէ կը հանէ վերանորոգիչներ, մեղկ զինուորներէ՝ մարտիկներ, տգէտներէ ուսուցիչներ: Մխիթար ու իր աշակերտները պիտի գործածեն զէնքեր ըմբոստ եւ յամառ եղբայրներու դէմ. բայց այդ զէնքերը պիտի ըլլան քարոզութիւնը… օրինակը… նեղումը… սէրը…:

Գրաւիչ էր տեսնել Մխիթարը իր աշակերտներուն մէջ. մարդ ակամայ պիտի յիշէր Երկոտասաններու մէկ պատկերը՝ Յիսուսը բոլորած…: Թարմատի, խանդավառ երիտասարդներու կողքին կային եւ տարէցներ, վարդապետ արդէն եւ աղեբեկ թելեր սպրդած անոնց մազերուն մէջ…: Անոնք ակնածանքով կը բոլորեն դեռաբոյս մօրուքով երիտասարդ մը, տարիներու համրանքով իրենցմէ չատ վար — քսան եւ չորս տարու —, վեր, չատ վեր՝ ուսումով, խոհական ղեկնութեամբ. անոր ներկայութիւնը լոկ զիրենք կը խանդավառէ. խօսքը կը խրախուսէ…: Անոր կը դիմեն ամէն բանի մէջ. անոր խօսքը ցուցմունք է եւ կեանքի ուղեգիծ, որմէ մարդ չափ պիտի չուզէին չեղլլ:

Մխիթարի նախնական գաղափարը լոկ ծրագիր չէր այլեւս եւ ոչ ալ կմախք. ան սկսած էր ոսկր, ջիղ, միս, արիւն եւ գոյն ստանալ: Ամէն բան Նախախնամութեան յանձնած էր ան, բան ալ կար որ ժամանակը ինքը պիտի ընէր. պատուէրն պէտք է արեւ՝ կակուղնալու համար, կարելի չէ բռնի գոյն հասունցնել:

Ուրիշներ ընէին, ինչ որ ուզէին. ինք ունէր իր ճամբան,

որ խաղաղ յառաջ կը տանէր. երբեք երեւոյթը չէր տար եւ ճնացած կամ յառաջացած ըլլալու: Ոչ հեւասպառ էր եւ ոչ ալ անհանգիստ, մտամոլոր — ամէն բան իր ժամանակին:

Աճապարանքը անխմաստ ճիգն է, ժամանակէն աւելի արագ ըլլալու: Շատ արագ չընթանալը իրեն երաշխիք էր կանուխ հասնելու. այսպէս ընելու համար չէր հեծներ նախախնամութեան վրայ, բայց հապիւ նա ճամբան բռնար՝ ինք առաջ կը նետուէր եւ կը վազէր...: Ժամանակը շատ բան չէր ըսեր իրեն. զայն չէր վատներ, բայց զայն կը գործածէր, իբր թէ դար ունենար առջեւը... չէր աճապարոտ, համբերող էր եւ սպասող:

Միշտ զբաղած ըլլալ եւ չտառապիլ աճապարանքի մէջ. ասիկա պատուիկ մը երկինք է երկրի վրայ (ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԻԳ.):

Քիչ էին իր աշակերտները. մեծ չէին իրենց ցանցերը, բայց միշտ ծով նետուած, միշտ լեցուն: Իր ուզած, իր երազած աշակերտներն էին, համեստ... հլու... ծանր... խոնարհ... քաղցր, զրկուած ամէն բանէ եւ սակայն համակերպող:

Մխիթար տուն անգամ չունէր, հոգ չէ՝ վարձու, քանի կը պակսէր նիւթականը: Նիւթական, չօշափելի չէնքը բարձրացնելէ առաջ, բարոյական, հոգեղէն չէնքը կառուցանելու եռեւէն էր՝ իր աշակերտներու հոգիին մէջ: Մխասին ու միակերպ կեանք մը սակայն անհրաժեշտ էր վանական կեանքի նուիրեալներուն, պէտք է իրարու վարժէին, իրարու նկարագրին թերինները սիրով տանէին եւ մանաւանդ ծաղկէր սէրը:

Հարկադրուեցաւ վարձել ընդարձակ չէնք մը Բերայի մէջ (1701 Ապրիլ): Հոն մէկտեղուեցան բոլորը. չինուեցաւ օրակարգ ուսումի եւ աղօթքի յատուկ ժամերով: Նա կը պահան-

ջէր երկու բան՝ ՀՆԱԶԱՆԴՈՒԹԻՒՆ եւ ԿԱՐԳԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ. Ծնացածը այդ երկուքին կը հետեւէր արդէն: Մխիթար աննոյ հոգին էր. օրն ի բուն իրենց մէջ, կը հակէր, կը տրվէցնէր, կը դաստիարակէր. պիչերները ամանք տունը կը ծնային, ուրիշներ՝ կ'առանձնանային ծանօթներու քով: Լուրը հրապարակուելու չէր, ատոր համար ալ գնուեցան կազմարարութեան գործիքներ, որոնք միշտ սեղանի վրայ էին. եթէ դուռը անակնկալ թակուէր եւ այցելու գար՝ զանոնք գրաղած կը դանէր, գործի վրայ. հազիւ մեկնած՝ գիրքերը դուրս կ'ելլէին դարակէն:

ԱԶԳԸ կազմակերպելու կոչուած առաջին Մխիթարեաններն ուրեմն, գիրք կազմելով նախ գրաղեցան...: Գիրք կազմել — ազգ կազմակերպել — չէ՞ք գտներ գուգահեռ մը երկուքին մէջ... գիրքը չքայքայելու եւ դիմանալու համար կողի պէտք ունի... ազգի մը տեւականութեան մագաղաթեայ գոյպ պահպանակներն են՝ կրօն եւ Ուսում:

Մխիթարեանները այդ պիտի տային Ազգին:

Մխիթարի տունը Պոլիս, այդ փոթորկոտ ծովին մէջ, կղզի մըն էր խաղաղութեան: Դուրսը ի՛նչ ամպրոպ, ի՛նչ ամբուրք, ինչ ալիքներ, ինչ մահանք... մինչ ներսը, Մխիթարի քով անայլայլ խաղաղութիւն, անվրդով կեանք... երջանիկ էին բոլորը, սրտի անդորրը կը ցոլար անոնց դէմքէն...:

Չէ՞ք յիշեր Գեննեսարէթ լիճն իր գազգազած ալիքներով եւ նաւակը, ուր Յիսուս կը նիրհէր խաղաղ...: Դուրսը վարագայող ալիքներ պիտի չխուժե՞ն ներս...:

* * *

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ գահը իբր պատուանդան ունի երեք աստիճան, որ կը նշէ անոր բարձրութիւնը եւ գահակալին արժանիքը. բայց կ'երեւի թէ նոյն չրջաններուն այդ գահը գրկուած էր եռամատ պատուանդանէն եւ գետնի տափակին

վրայ պետեղուած, որուվ դիւրացած էր զայն դրաւելը. անոր վրայ բարձրանալու ճիգ–արժանիք չէր մնացած, կը մնար լոկ անոր վրայ նստիլ...: Կաչառք, սպառնալիք, բիր, ճոկան, ծեծ քիչ դեր չունէին պատրիարքի ընտրութեան մէջ, ապա թէ ոչ ի՛նչպէս կը մեկնէք մէկ տարուան մէջ երեք պատրիարքներու ելեւէջը...:

Ստոյգ է մէկ բան թէ ամէն վեր կեցող, միշտ բարձր չի կենար... դժբախտաբար:

Բարձրացաւ աստղը Սդրիանուպոլսի Եփրեմ առաջնորդին, որ եղաւ պատրիարք: Իր առաջին ստորագրած թուղթը հրովարտակ մըն էր, վաւերացուած թուրք իշխանութիւններէն, ուրիշ երեք եկեղեցականներու կարդին Մխիթարն ալ ձերբակալելու, որպէս զի աքսորուի կամ թիավարութեան մատնուի...:

Կտրուկ կարգադրութեամբ Մխիթար իրենները ցրուեց, խիստ պատուէրով՝ անձնապահ մնալու ամէն կռիւէ, ինք մտադրեց ապաւինիլ Ֆրանսացի Ջաբուչիններու վանքը որ հոգային անձեռնմխելիութիւն կը վայելէր երկրին մէջ. բայց ի՛նչպէս հոն անցնիլ, լրտեսներ կը վխտային:

Հազիւ ուժքը տնէն դուրս դրած, դէմը նչմարեց թուրք զինուորներ, առաջնորդութեամբ մէկ հայու — ծպտուած — հազիւ քանի մը քարընկէց հեռու, որոնք իրեն կը մօտենային: Մխիթար իր սովորական զգեստներու մէջ էր. չկար փախչելու հնարք — եղնիկը չրջապատուած որսականներէ: Նա սրտեռանդն աղօթք կ'ուղղէ իր Տիրամօր եւ անապատ, հանդարտ քայլերով կը քալէ իր խնդրակներու դէմը... կ'անցնի անոնց քովէն ու անոնք չեն նչմարեր զինք:

Մխիթար կը հասնի Ֆրանսական վանքը, մինչ զինուորներ դեռ կը թակեն անոր դուռը... կը խորտակեն, զո՛ւր. նա կը վազէ եկեղեցի իր սիրելի Տիրամօր ոտքը. սրտապին

աղօթքներ իր չրթներէն կ'իյնան այնպէս՝ ինչպէս վարդի թերթեր իրենց կոկոնէն:

Այս հրաշալի ազատութիւնը արձագանգներէն մին էր Տէրամօր ԵՂԻՑԻՒՆ:

Այդ օրերուն դժոխքի անունը՝ Պոլիս էր:

Տխուր է անցուդարձը այդ օրերուն. չխօսինք այն հալածանքի մասին որուն ենթարկուեցան ՓՐԱՆԿ կոչուած հայերը. բանաքարշ դատարան, հաւատուրացութեան փորձեր... ծեծ... բանտ... աքսոր... թիւարան... ինչքերու դրաւում... մահ:

Կրօնականին կցեցէք քաղաքական պատճառներ անձնական դոյնով: Ժամանակն էր անձնական կէրք եւ հաչիւ մաքրելու. մեծ դեր վերապահուած էր դրամին... դրամը — դեղին... հնչուն... լեցուն քսակով — ամէն գործ կը տեսնէր... բոպէի՛ն, երբեմն արմատական...: Ո՞վ պիտի թուէ բազմաթիւ ճոխ ընտանիքներու քայքայումը, սպառումը...: Ինչ բախտ որ օրուան իշխանաւորը նոր լիալուսիններու չէր ծնար... զօրեղագոյն մրցորդ մը գինք գահընկէց կ'ընէր:

«Այս... աղէտները դուցէ աւելի մեծ ճնշաններ հասցուցած, ըլլան հայ Ազգին, քան մի որեւէ Բարբարոսի արշաւանք» (Լէօ — Հայ Տպագր. Պատմութիւն, Բ. տպ. Թիֆլիս, 1904, Ա. Հտր. էջ 330):

Շունչ առին մարդիկ երբ լմացան թէ Եփրեմ պատրիարք վար առնուած էր:

Մխիթար այս չրջանին Ֆրանսացի կրօնաւորներու քովը էր. իր ժողովուրդէն կղզիացած՝ բայց մէջը. հեռու՝ այլ մօտ. իր դիրը, սփոփանքի, քաջալերանքի դիրը կը հասնէր ամէն հալածուածի:

Լոկ հիանալ կարելի է Մխիթարի պայծառ, իրատես հոգիին վրայ. իր գաղափարները այնքան լուսաւոր են ու մեծ, որ չեն սեղմուիր իր ժամանակի, իր դարու չրջանակին մէջ. իր ոտքերը 17որդ դարու հողին մէջն են, գլուխը՝ քսաներորդի մէջ: Նա չկար 17 տարեկան, երբ ըմբռնած էր Եւրոպա անցնելու, հոն հաստատուելու պահանջքը: Արեւելքի լոյսը աղօտացած էր մարմրելու աստիճան... պէտք է անցնէր արեւմուտք: Այս գաղափարը թերեւս ոչ մէկ բանով մեծ, զարմանալի թուի ոմանց. ամէն գործ, ամէն արարք սակայն կը մեկնուի իր դարուն, իր ժամանակին հոգիով, ըմբռնումով:

Օրինակով մը խօսելու համար, սաւառնակի գիւտարարին չափ ու աւելի մեծ Լէոնարդո Տա Վինչի, որ հինգ դար առաջ ոչ միայն կռահած էր սաւառնակի հնարաւորութիւնը, հապա նաեւ անոր ուրուագիծերն ըրած, «բլան»ը չինած... մեծ է թափանցելու հանճարը, նոյնքան հանճարեղ՝ Ս. Օգոստինոսին († 431ին) որ աչխարհի յառաջադոյութիւնը կը համարձակէր մեկնաբանել, լուծել ճիշդ այն մեթոդով, տուիքներով, ինչպէս այսօր մեծ գիտնականները: Մխիթար ալ տիտան մըն է մտքի, մարդարէ մը որուն աչքերը ապագայի մէջն են, չեղածը կը տեսնէ, գալիքը չի գուշակեր՝ կը տեսնէ, գիտէ, կ'ըսէ: Դուք կրնաք զինք այպանել, հալածել, խելագար իսկ անուանել. նա սակայն անվրդով է. իր համոզումներն ամուր են նման ժայռերու, նման ովկիանի մէջ բարձրացող կղզիակներու. ալիքներ ամեհի թափով կրնան զինք ծեծել օրեր ի բուն, բայց ինք չի նահանջեր, չ'երկմտիր, չի ալ կրնար տեղի տալ:

Երբ անգամ մը համոզուած է իր գաղափարի եւ իր ճամբու ճշդութեան՝ ոչ ոք կրնայ կասեցնել իր խոյանքը. աներկիւղ է. մահն իսկ աչք առած. հազար կը խորհի, նոյնքան ու աւելի կ'աղօթէ եւ նետուի առաջ, կը մխուի գործին մէջ — ինչպէս լուղորդը ծովին մէջ, միւս ծայրէն դուրս գալու համար յաղթական...:

Մխիթարի համար պայծառ, յստակ էր այդ միտքը. բայ
ւ իրմէ ոչ ոք պիտի հաւանի անոր, ոչ մէկը զայն վաւերացնէ,
անգամ լատին լուսամիտ Յիսուսեաններ: Հալածանքները
աւելի հաստնցուցին այդ միտքը, որ եղաւ որոշում: Արե-
ւելքի խառնարանին վրայ կարելի չէ չէնք, Միաբանութիւն
հիմնարկել. այդ պիտի նշանակէր յանձնուիլ օրուան իշխա-
նաւորին կամայականութեան, նման ոտնապնդակի որ չարու-
նակ ոտք կը փոխէ եւ դէրք, յօժար՝ հպատակելու ամէն
հարուածի:

Իրեն պիտի պատչաճեցնեմ խօսքերն Լանկալէն փիլիս-
փային —

Մի վարանիր, մի երազեր,
քալէ.
Մի հարցներ, մի զանգատիր,
գործէ՛:

Վիճակը նեռուած է. պէտք է Պոլսէն հեռանալ՝ քանի
չէ ուշ. որքան չուտ՝ այնքան լաւ:

Հազիւ հալածանքի ալիքները քիչ մը մեղմացած՝ Մխի-
թար կը հաւաքէ իր աշակերտները. անոնք ընտել են արդէն
իր ծրագիրներուն. այսօր սակայն մանաւոր ծանրութիւն
ունին անոր խօսքերը: Պարզ են բառերը, անպաճոյճ՝ նախա-
դասութիւնները. նա յստակ դիծերու մէջ կը պարզէ իր ծրա-
գիրը... իրենց կը մնայ ընդունիլ զանոնք կամ մերժել:
Նա կ'ըսէ.

ԴՈՒՔ ԴԻՏԷՔ որ մեր ազգի վարդապետներու օրինակին
չհետեւեցայ, որոնք քանի մը տարուան համար աշակերտներ
կը ժողուեն, վեր ի վերոյ կրթութիւն եւ ուսում կու տան,
Աստուածաչունչի քանի մը դրքերուն մեկնութիւններ կ'ընեն
եւ քահանայ ձեռնադրելէն եւ վարդապետական գաւազան
տալէն ետք կ'արձակեն, որ իւրաքանչիւր ոք իր ուզածին պէս

երթայ քարոզէ, առանց ունենալու յստակ մէկ գաղափար, առանց մասնաւոր ծրագրի. առանձին այժեր, որոնք ժամանակով կամ հանգամանքներով կը թուլնան, կը մաշին: Ես ընդհակառակն ժողուեցի ձեզ, որ սուրբ Հայրերու եւ մանաւանդ մեր Ս. Հօր Անտոն Աբբայի կանոններուն համաձայն, աւետարանական խրատները ճշդիւ կատարելով, կարենանք մշտատեւ միաբանութիւն մը կառուցանել, որուն գլխաւոր նպատակը պիտի ըլլայ՝ մեր հայ Ազգին հոգեւոր կարօտութեան պէտքը լեցնել եւ հոգիներու փրկութեան համար համաբաժակ աշխատիլ. ու այս վախճանին հասնելու անհրաժեշտ միջոցն է՝ բոլոր գիտութիւններու ուսումը: Եւ որովհետեւ փորձը ցոյց տուաւ, թէ մայրաքաղաքին եւ գաւառներու մէջ, ուր չկայ անդորրութիւն եւ ապահովութիւն կեանքի՝ անկարելի է միաբանութիւն մը հաստատել եւ հոգեւոր ու գրաւոր կրթութեամբ զբաղիլ, հարկ է ուրեմն, որ միաբան խորհրդով որոշենք, թէ աշխարհիս ո՛ր կողմը երթանք, մեր այս մտածումը գլուխ հանելու համար...:

Եփուն, իրատես եւ խոհեմ անձի խօսքեր, մարդ մը որու գլխէն չատ փորձանքներ անցած են, չատ փոթորիկներ է տեսած ու այժմ հաստատուն պետնի վրայ դնել կ'ուզէ իր գործը, որպէս զի ըլլայ պտղաբեր:

Այդ ճառին յաջորդեց գաղափարի փոխանակութիւն. ամէն անձ կ'ըսէր իր մտածածը եւ Մխիթար սիրով կը լսէր իւրաքանչիւրը: Թերուդէմ կարծիքներէն ետք որոշուեցաւ Յունաստանի ՄՈՐԷԱ քաղաքն ապաստանիլ, որ Վենետիկի իշխանութեան էր ենթակայ — երկիր քրիստոնեայ, կեանքը աժան:

Ժողովքի աւարտին բոլորը ծունկի եկան. Աստուածամօր հեզահայեաց ակնարկին ներքեւ, Մխիթար աղօթքով մը իրենները ու իր գործը յանձնեց Ս. Աստուածածնի պաշտպանութեան: Նոյն յաւէտ յիշատակելի երեկոն, ներկաները — թխուլ տաս — իրենց հիմնադիրը, գլուխ եւ առաջնորդ ընդու-

նեցան Մխիթարը, խոստանալով հնազանդութիւն եւ յարգանք. իբր կնիք պրծածեցին

ՈՐԴԵԳԻՐ ԿՈՒՍԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՊԱՇԽԱՐՈՒԹԵԱՆ

մակագիրը՝

ՕՐՆ ԷՐ 8 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ, 1701.

ԾՆՈՒՆՔ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ՝

Այդ օրէն սկսաւ հաշուել իր պոյուքիւնը՝

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ...:

8 Սեպտեմբեր, 1701... թուական մը ամենախոշոր տարողութեամբ... որոշուած՝ հայ ազգին ապագան չրջելու. Տիրամօր ԵՂԻՑԻՆ իրականացած էր:

Նոյն գիշեր, Մայր Հայաստան նազելի բամբիշի նման իջաւ երկիր ու իր լուսածիր մատներով Հայաստանի երկնքին վրայ գրեց՝ 8 Սեպտեմբեր, 1701, մինչ Հայոց բոլոր Սուրբերը երկնքի մէջ զուարթ երգեցին՝

ՈՒՐԱԽ ԼԵՐ Ս. ԵԿԵՂԵՑԻ...:

Կառունկ եւ ծիծառ թող երթան աւետիս տալու ճիւնափառ Մասիսին, խայտայ թող Հայոց աշխարհը, զի մերձեցած է անոր զարունը...:

Այս հսկայ ծրագիրն յղացողը ու անոր ծնունդ տուողը երիտասարդ վարդապետ մըն է, հազիւ քսան եւ հինգ տարու...: Ուխտի մը հիմնադիրն է ան ու ատով ունի իրաւունք տիեզերական Եկեղեցիի անմահներու լուսաւոր հոյլին մէջ բազմելու:

Յստակ է Մխիթարի ծրագիրը,
պայծառ՝ Միաբանութեան նպատակը:

Նա չունէր նպատակ զուտ հայապիտական ակումբ կամ հայ գաղութեամբ պարապողներու միութիւն մը հիմնար-

կելու. իր աչակերտներն թէ ինք՝ դպրութեամբ ալ պիտի պարապին ու իբր հայ վեստեաններ արծարծեն հուրը ազգային ոստումի եւ Ազգի սիրոյն: Բայց անոնք ամէն բանէ առաջ եւ վեր՝

պիտի ըլլան ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐ, ՔԱՐՈԶԻՉՆԵՐ, կրօնի ջատագովներ, ճշմարտութեան վկաներ

ՄԱՄՈՒԼՈՎ,
ԴՊՐՈՑՈՎ,
ԿԵՆԴԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌՈՎ:

Մխիթարեան Միաբանութիւնը Ազգային Հաստատութիւն չէ լոկ...

Միաբանութիւն կրօնական իմաստով,
կրօնական խորքով,
կրօնական ծրագիրով:

Մխիթարի որդիները հաւատարիմ պիտի ճնան իրենց նշանաբանին. ժամանակը պիրենք

պէտք չէ գունաւորէ...
պէտք չէ գունատէ...:

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐԸ այնքան առեն մեծ պիտի ճնան, որքան ժամանակ թէ հաւատարիմ ճնան Մխիթարի ծրագրին, նպատակին..., խոտորում, թեքում աջ կամ ձախ՝ մահաբեր է իրենց եւ դաւաճանութիւն իրենց գոյգ կոչումին. այսինքն ըլլալ՝

իսկական կրօնականներ,
հարազատ հայեր:

Ատկէ թէ չեղլին՝ դրժած են իրենց ուխտին, չեն հարազատներն իրենց Հօր Մխիթարի. Մխիթար պիտի մերժէ պիրենք նողկանքով: Ատիկա պիտի ըլլար դէուճ մարդասպանութիւն... գործ՝ պարսաւելի:

Ամէն Մխիթարեան ըլլալու է մէկ Առաքեալ։
Առաքեալ... աւելի է քան բերնով քարոզել.
ըլլալ չորքարճակ մէկ հոգի.
Աստուած քարոզել՝ անձին սրբութեամբ...
այդ է խօսք՝ անբարբառ։

* * *

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՄԱՐԴ, իր աշակերտներէն մին Մորէա ղրկած է արդէն Մխիթար, իրապէկ ըլլալու երկրի պայմաններուն, կլիմային։ Կասկած չհրաւիրելու համար կամաց կամաց իր աշակերտները հոն կը ղրկէ զոյգ զոյգ. ինք ճամբայ պիտի ելլէ՝ երբ ամէնուն կեանքը ապահովուած է։

Պոլիս պատրիարքական աթոռ ելած է հիմայ Աւետիք։ Իր նպատակին հասնելու համար, ամէն միջոց բարի է իրեն. կրնայ կակուղ անձ ցոյց տալ ինքզինք, որ մէտ է ամէն բան ղոհելու...։ Վտանգաւոր տիպար, այնքան ճարպիկ, ճկուն որ մարդ դիւրաւ կրնայ իյնալ իր թակարդը։

Ձկայ մոլութիւն, որչափ ալ յայտնի, որ իր դուրսին վրայ առաքինութեան մը ցոյցը չկրէ (Շեքսպիր — Վենետիկի վաճառականը — Գ. արար)։

Աւետիք աւելի ճարտար քան իր նախորդը, ուզեց ձեռք ձգել Մխիթարը. այդ նպատակով բարեկամացաւ Քաբուչինները մեծաւորին. անոր սէր ցոյց տուաւ եւ բարեկամութիւն. մինչեւ անգամ կաթողիկէ կերպարանելով...։ Խաղը չատ խորամանդ էր — Տուր ինձի Մխիթարը, պէտք ունիմ անոր պէս հմուտ քարոզիչի, որպէս զի ազգին զանգուածը կաթողիկէ դարձնեմ...։

Իրմէ նոյնիմաստ թուղթ ընդունեցաւ նաեւ Մխիթար, — Քովս եկուր. իմ աչ բազուկս պիտի ընեմ քեզ…:

Եւրոպացի միամիտ վանահայրը խաբուեցաւ բազմամիտ Աւետիքէն… ասկէ աւելի ի՛նչ առիթ եւ յորդորեց Մխիթարը, որ երթայ ներկայանայ Աւետիքին նման ըղձալի մէկ բանի համար…:

Մխիթար զուր ջանաց զինք սթափեցնել… Նա պիտի սթափէր քիչ ետք, երբ յուսացուած մխուրթեան վոխան, Աւետիք նոր հալածանք հանէր:

Վանահայրը բացորոշ յայտարարեց — Քանի պատրիարքին չես ներկայանար՝ քեզ չեմ կրնար քովս պահել…:

Որ կը նչանակէր՝ Եւ, գնա ուրիշ տեղ:

Նոյն օրն իսկ Մխիթար գնաց Ֆրանսացի ընտանիքի մը քով եւ երեք օր ետք՝ հայ ընտանիքի մը եւ տասնուհինգ օր առաստաղը պահուըտեցաւ: Հազ կամ չչուկ մը կրնար զինք մատնել. իր գլխին դումար խոստացուած էր, ու այդ խոստումը քառապատկած՝ թիւը լրտեսներուն, խնդրակներուն:

Իր այս անձկալից օրերուն կը մխիթարուէր յիշումով Փրկչի խօսքին — Երանի՛ երբ ձեզ նախատեն եւ ըսեն ձեր մասին ամէն չար բան սուտ. ցնծացէք եւ ուրախ եղէք, զի ձեր վարձքը շատ է երկինքը, այդպէս հալածեցին մարգարէները որ ձեզմէ առաջ էին:

Մխիթար պիտի կարենայ Ս. Պօղոսի հետ կրկնել — Մեզ կը բամբասէին՝ կ'օրհնէինք. կը հալածէին՝ կ'աղօթէինք:

Զարերուն նախատինքը նուիրապործութեան էր իր բարու-

Թեան եւ այն զրպարտութիւնները, անուանարկումները, սուտերը որ կը նետէին իր վրայ՝ զրաւականը՝ իր անմեղութեան: Նախատակոծ՝ կ'անցնի ան զուարթադէմ, չարունակելով ըսել — ընել՝ ինչ որ կը թելադրէ սիրտը:

Ինչքան ուղիղ՝ խօսքը Շեքսպիրի իր Համլետին մէջ — Առաքինութիւնն ինքն ալ ազատ չէ զրպարտութենէ (Ա. ակտ):

Բոլոր չնորհքներուն մէջ, որ Քրիստոս կը բաշխէ իր բարեկամներուն, ամենաբարձրը՝ յաղթելն է իր անձին եւ սիրով տանիլ նեղութիւն եւ նախատինք, անարգանք, տանջանք. Աստուծոյ միւս բոլոր պարգեւներուն վրայ չենք կրնար պարծիլ, որովհետեւ մերը չեն այլ Աստուծոյ. բայց նեղութիւններով եւ վշտերով կրնանք պարծիլ, քանի որ մերն են անոնք (Ս. Փրանկիսկոս):

Տանտէրը որու առաստաղին մէջ թագնուած էր Մխիթար, իմացուց թէ մօտ օրէն նաւ մը Իզմիր պիտի մեկնէր: Պատեհ ժամն էր փախուստի. վաճառական ծպտուելով նաւ մտաւ գիշերը. չատ չուշացաւ նաւն ալ ճամբայ ելլաւ, ծուխի գալարուն սիւն մը կռնակին...:

Մինչ գիշերապահն Պոլսէն կը փախչէր՝ նստած էր նաւին յետսակողմը եւ կը դիտէր թէ ինչպէս ալիքներ ալէկոծ կ'ապտակէին նաւին կողմերը, մինչ ան իր եռին փրփուրէ ժանեակներ կը քակէր...: Մխիթար կը դիտէր ծովը եւ կը խոկար... ծովի կոհակներուն մէջ ընդհատուած կը տեսնէր իր կեանքը... կը յիշէր իր Տէրը — Քրիստոս որ իրեն պէս նստած ձկնորսանաւի մէջ՝ խաղաղ կը նիրհէր, մինչ ծովակը կը խռովէր պայրոյթով, կը փրփրէր, ընկուզի կեղեւի պէս

անդունդներու խորը նետելով կուրը... հարկաւ թէ ան չիշեց չարակնոցին տողերը

Ծով կենցաղոյս հանապազ զիս ալեկոծէ,
Մրրկեալ ալիք թշնամին ինձ չարուցանէ...:

Իր ալ կեանքը չէ՞ր ալեկոծ... հալածանքի ահարկու ալիքներ չէի՞ն սպառնար ծովամոյն ընել զինք... ու ի՞նչ էր իր չանցանքը... որովհետեւ չատ կը սիրէր իր ժողովուրդը եւ պայն բարձրացնել կ'ուզէր, լուսաւորել...: Իբր սիրտ՝ խօսած էր սրտերու...

Իբր անբիծ մխիթ՝ ուզած էր մաքրել մտքերը...
սիրով զեղուն՝ բոցավառել սիրով բոլորը...
վսեմ՝ վսեմացնել...
մեծ հոգի՝ մեծցնել վհատ հոգիները...:

Որքան ալ իր կեանքը խռով՝ բայց սրտին խորքը խաղաղ· ալիքներուն սաստող Տէրը, հոն դրած էր անայլայլ խաղաղութիւն. նա կը նաւարկէր կեանքի փոթորկոտ ծովի մէջէն, բայց չրթունքները կ'երերային

ՆԱԻԱՊԵՏ ԲԱՐԻ, ԼԵՐ ԱՆՁԻՆ ԻՄՈՑ ԱՊԱՒԷՆ...:

Մխիթար նաւին ծայրը նստած կը խորհրդածէր, կ'աղօթէր ու ահա հեռուն երեւեցաւ ցամաքալեզու մը, նախ կէտի մը չափ, որ տակաւ մեծցաւ — նաւը հասած, խարսխած էր Իզմիր:

Հոն մնաց երեք չաբաթ:
Ձեռք իյնալու մղձաւանջը դեռ միշտ կ'ընկճէր զինք:

Քանի մը օր ետք ազգային մը լմացուց, թէ հրապարակի վրայ դեռ նոր լսած էր արքայական հրովարտակի մը ընթերցումը, ուր կ'ըսուէր թէ ՖՐԱՆԿԱՑԱԾ հայ վարդապետ մը Պոլսէն փախեր է Իզմիր, որ փնտռուելու եւ կառավարութեան յանձնուելու է···:

Ուրեմն վտանգը դեռ կը յածէր իր չուրջ:

Դիմեց Յիսուսեաններու վանքը. պէտք է ըսել թէ անոնք միշտ մեծանձն եղան եւ հանդիսացան մեծագոյն բարերարներն իր կեանքին:

Հազիւ լմացած նաւի մը ուղեւորին վենետիկ՝ մէկէն մէջը նետուեցաւ եւ փոթորկոտ, տաժանագին դնացքէ մը ետք հասաւ Զանդա կղզին ու անկէ Մորէա (1703, փետրուար):

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՄԵԹՈՆ — ՀՌՈՄ ԿԸ ՎԱԽԵՐԱԾՆԷ ԻՐ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ — ՇԻՆՈՒԹԻՒՆ ՎԱՆՔԻ, ԵԿԵՂԵՑԻՒ — ՊԱՏԵՐԱԶՄ — ՓԱԽՈՒՍՏ

ՀԻՄԱՅ ազատ հոգի վրայ է։

Իր ամբողջ թոքերով ազատ օդ կը չնչէ Մխիթար. ա՛լ չկայ կեանքի վտանգ... սպառնալիք... լրտես... մատնութիւն. հալածուողը միայն ինքը գիտէ, թէ ի՛նչ ըսել է ազատ ըլլալ, սրտին վրայ ճնշում չունենալ... կը զգայ թէ ազատութիւնը հոգիներու հայրենիքն է. նոր հանգրուանին — իբր բարձունքի մը վրայ — դիտելէ ետք արկածալից վերիվայրումներով լի իր կեանքը՝ Մխիթար կրնայ ըսել իր հոգիին խորքերէն — Անցաք մեք ընդ հուր եւ ընդ ջուր, եւ հաներ զմեզ ի հանգիստ...։

Ո՛վ պիտի նկարագրէ հրճուանքն իր աչակերտներուն, երբ իրենց մէջ դարձեալ տեսան բարի դէմքն իրենց Հօր, իրենց առաջնորդին։ Կը դողդողային անոր կեանքին վրայ մանաւանդ որ երկար ատենէ ի վեր լուր կամ դիր չէին ստացած։ Հիմայ ա՛լ իրենց մէջն էր ան. երջանիկ էին. յուզուած. արցունք կար ամէնուն աչքին մէջ... ամէն մարդ անոր աւելի մօտ կ'ուզէր ըլլալ։

Մեծ ցաւ... մեծ ուրախութիւն արցունք կը հոսեցնեն հաւասարապէս։

Անգամ մըն ալ խորհրդակցեցան իրենց բնակելիք քաղաքի մասին. վիճակն իննկաւ ՄԵԹՈՆ բերդաքաղաքին վրայ. կեանքը աժան էր. յոյն բնակիչները Թրքախօս էին եւ քաղաքը վենետիկեան դրօշին ենթակայ։ Ընդհուպ խնդրադիր տրուեցաւ կառավարութեան՝ խնդրելով ապարակ եւ կալուածք, որպէս զի հոն հաստատուին եւ անոնց եկամուտով ապրին։

Սրտատրոփ կը սպասեն պատասխանի. մինչ այդ՝ ջերմ աղօթքներ անդադար կը ծեծեն դռները երկնքի:

Ձուչցաւ պատասխանը:

Կառավարութիւնը սիրով կը տրամադրէր Մեթոնի մէջ ընդարձակ հող՝ վանք եւ եկեղեցի չինելու... Նմանապէս Գալատօն գիւղն ամբողջութեամբ եւ Մաւրամաթ գիւղի մեծա-
դոյն մասը իրենց բոլոր եկամուտներով, ճարելու համար իրենց առօրեան. դեռ այս բոլորին վրայ կառավարական չէնք մը իրենց բնակութեան...: Այդ բոլորը կը չնորհուէին երեք տարուան պայմանաժամով: Եթէ երեք տարիէն չինութիւնները սկսած չըլլային՝ ամէն բան կը վերադառնար պետութեան:

Ձմեռնաչունչ օրերու ամպրոպներէն ետք, որքան հոգեպարար է տեսքն արեւին՝ երբ նա իր ճաճանչներն կը հանդչեցնէ մարմանդներու թաւիշին վրայ...: Նոյն արեւալիր հաճոյքը կ'ըմբոշխնէր արդ Մխիթարի Միաբանութիւնը: Ազատ էին. հիմայ ժամանակն էր աճելու, ուռճանալու, տոկոսաւորելու Աստուծոյ քանքարները. հիմայ անոնք իրենք զիրենք աւելի մերձ կը զգային իրենց նպատակին. հիմայ անվրդով կրնային զինուիլ հոգիին զէնքերով — ուսումով, առաքինութիւններով:

Միաբաններու թիւն էր տասնուվեց:

Ինչ չուտ կ'աճէր իրենց թիւը... ամէն կողմէ խնդրանքներ Միաբանութեան անդամակցելու... ու այն՝ պարզ թէեւ, բայց ընտիր անձերէ: Եւ որքան բծախնդիր Մխիթար, երբ հարցը նոր հետամուտի մասին է... խստապահանջ է ան... կ'ուզէ որ բարդաւաճի իր Ուխտը. ձեռքին տակ բանակ ունենայ չինուորագրեալներու, քանի հազար ձեռնարկ, նոյնքան ծրագիր, նպատակ աշխատող ձեռքերու կը կարօտին. առար հակառակ սակայն կը նախընտրէ ափին մէջ ունենալ քանի մը ընտիրներ, գործի ատակ՝ քան բազմաձեռն դունդ՝ տկար-

ներու, ապիկարներու: Թխւերը պէտք չէ համրել, այլ կշռել... խօսքը Շիլէր բանաստեղծէն է. այդ կ'ընէ, այդ կը կիրարկէ Մխիթար:

Կազմակերպողի եւ դաստիարակի հանճարով, Մխիթար կարգաւորած էր ամէն բան: Զանգակի ձայնը կարգ կանոնի մէջ կը պահէր տունը բովանդակ. որոշ էին ազօթքի եւ պաշտամունքի ժամերը, ճաշը, հանգիստը, աշխատանքը, ուսումը, քունը. ամէն բան ունէր իր ժամը ու այդ ժամը կը պահուէր խստիւ. մեծապոյն բաժինը օրուան՝ յատկացուած էր ուսումի...:

Միակ ուսուցիչն էր Մխիթար ինքը — ամէն հոգ ու ամէն աշխատութիւն իր վրան, նման ջաղացպանի, որ սիրով կռնակը կ'առնէ պարկերը, բաւ որ ցորեն մտնէ իր տանիքին տակ:

Նա թափանցած էր իւրաքանչիւրի նկարագրին... գիտէր անոնց աւելի կամ պակաս կողմերը... կու տար ուղղութիւն... գիտէր ոյժերը համակարգել միեւնոյն նպատակին... գիտէր մանաւանդ բոլորը խանդավառել իրենց կոչումին, նպատակին...:

Զեռք տալ՝ առանց ձեռք դնելու... այդ է արժանիքը մեծին...:

Հոգիներ իր ձեռքը կու գային նախ՝ ինչպէս ՀՈՒՄ ՆԻՒԹ, բայց ահա ձեւ ստացած էին քիչ եռք... կաղապարուած... ազնուացած...:

Երանի՛ իր ձեռնասուններուն, որոնք օր մը պարծանքով պիտի հռչակեն՝ ԱՌ ՈՏՍ ՄԽԻԹԱՐԱՅ ՈՒՍԱՅ: Նոյն ձեռնհասութեամբ նա կը դասախօսէր Աստուածաբանութիւն, փիլիսոփայութիւն, Աստղաբաչխութիւն ճարտասանութիւն, թուաբանութիւն ու այլ նիւթեր...: Իր ունկնդիրները կը ճնային անոր չրթունքներէն առաջ:

Ինչո՞վ կը յաջողէր Մխիթար գրաւել սրտերն իր աշակերտներուն... ո՞ւր էր իր գաղտնիքը...:

Նա կը սիրէր զանոնք... ու անոնք գիտէին թէ որքան սիրուած էին իրենք...: Ջունէր ծաղրանքի խօսք, խծբծանք, փոքր ձգել, արհամարհել, սիրտ վիրաւորել. համակ սէր էր ան:

Եւ սիրողը կը սիրուի:

Հապա՞ իր քաղցրութիւնը... իր անո՛յշ չեչտը... իր հեզութիւնը... նոյն իսկ երբ ստիպուէր ժժգոհանք արտայայտել...:

Իր ղէմքին վրայ հեզ ժպիտը ո՞վ պիտի մոռնար... ո՞վ զինաթափ պիտի չըլլար...: Իր բարի եւ հեզ ժպիտն այն էր, ինչ որ են ծաղիկները բաց պատուհանի առջեւ... առինքնող բարութիւն, հրաւէր...:

Մեծն երբ հեզ է, փոքրն իր գիրկը կու գայ.
Փոքրն երբ հեզ է, մեծն իր գիրկը կը բանայ.
Վաստակն ա՛յնտեղ է, ուր հեզութիւն կայ:
Երբ գետն առուն գիրկը կ'առնէ ու վար կը սուզուի,
Երբ առուն գետին գիրկը կ'իյնայ ու կը նուիրուի.
Մէկն ինչպէս միւսը մեծը կը վաստկի.
Մեծը հեզութիւնն է, վարը կը բնակի:

Լաո-Ձը

Ճիշդ է, Մխիթար այժմ հեռու է ազգային չրջանակէն — ժխորէն ըսենք —. իր ազգին լաւ եւ գէշ կամ տխուր անցքերը սակայն կ'արձագանգէին իր սրտին մէջ. կը խայտար կամ կը մորմոքէր՝ համաձայն ստացած իր լուրերուն:

ԱՋԳԻ ԵՒ ԿՐՕՆԻ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿՐՑԱԾ ԷՐ ԸՄԲՌՆԵԼ ՆԱ, ԱՌԱՋԻՆՆ ԸԼԼԱԼՈՎ ՀԱՅԵՐՈՒ ՄԷՋ (ԼԷՕ):

Նա կաթողիկէ եկեղեցւի մէկ զաւակն է.
հաւատարիմ, հարազատ զաւակ.
ատոր համար պատրաստ է կեանքը տալու հազար անգամ.
այլ մասին թող ոչ ոք երկբայի,

ոչ ոք խօսքի նիւթ ընէ.
բոլոր ժամանակներու համար մեծ կաթողիկէ մը.
— իր հալածիչները չեն երկմտիր այդ մասին —:

— ՅԱԽԱԼԻ է, յոյժ ցաւալի, երբ կարգ մը ղրօղներ. ինչպէս Աբեղեան եւ ուրիշներ — կը պնդեն թէ Մխիթար Ճարպիկ ղեւանապէտ, Հռոմի չնորհներն վայելելու համար կաթողիկէ կերպարանեցաւ, ձեւացաւ... ըսենք՝ կեղծեց... խաբեց...:

Բարեկամներ, խնայեցէ՛ք Մխիթարի պատուին. կեղծիքը սուտ է... սուտը ճշմարտին ծամածռումն է... ծաղրանկարը:

Մխիթար սուրբ մըն է.

Մխիթար բացառիկ նկարագիր է.

Մխիթար անզուգական մարդ է:

Սուրբը... նկարագիրը... մարդը չեն կրնար խաղալ սկզբունքներով, համոզումներով:

Այդ բաները ղրօղներ կասկածիլ կու տան իրենց նկարագրի մասին...: Ասիկա հարեւանցի թեքում մըն էր նիւթէն, ակամայ:

Մխիթար մեծ հայ է,
մեծ ազգասէր է:
Իր սրտին իւրաքանչիւր զարկը՝ Ազգին ձօնուած.
իր կեանքը եւ բոլոր կարողութիւնները անոր — Ազգին — սպաս ղրած. նա դասական յստակութեամբ բնաբանի մը մէջ պիտի խտացնէ իր կրօնական համոզումներուն...
Ազգին Սէրը...

ՈՉ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԿՐՕՆՍ ԿԸ ՁՈՀԵՄ ԱԶԳԻՍ ՍԻՐՈՑՆ ԵՒ ՈՉ ԱԼ ԱԶԳՍ՝ ԿՐՕՆՔԻՍ ՍԻՐՈՑՆ...:

Կրօն եւ Ազգութիւն... մին ըմբռնում, համոզում... միւսը՝ արիւն, ցեղային վերաբերեալութիւն...:
Երկու բեւեռներ, որ չեն չօշափեր, չեն ժխտեր իրար:
Պայծա՛ռ միտք...:

Իր օրերուն չէր հասկցուած այդ... իրար կ'ուտէին... իրար կ'ատէին ատոր համար:

Անկէ երեք դար ետք — մեր օրերուն — չլուծուած խնդիր չատ չատերուն, մինչ Մխիթար բանաձեւի վերածած անա-ռարկելի ստուգութեամբ:

Ողջմիտ մէկն կրնա՞յ այդ հերքել...:

* * *

ՊԷՏՔ Է հաստատուն կայք, կռուան ունենար իր Մխի-թարեանութիւնը: Նաւակը պէտք է խարիսխ իջեցնէ, թէ չ'ուզեր խաղալիք դառնալ ծուփ-ծփանքներուն:

Հոմի Ս. Գահը վաւերացնէ իր գործը:

Ս. ՊԵՏՐՈՍԻ ԳԱՀԱԿԱԼՆ էր կղեմէս ԺԱ. — Մխիթար — անոր կը պարկէ իր վարդապետներէն երկուքը, հպատակու-թեան գրով (1705): Եկեղեցիի գերագոյն պետին սիրազեղ ընդունելութիւնը ամոքեց իրենց սիրտը:

Նա խոստացաւ չուտով քննել խնդիրը:

Անցած էր վեց լիալուսին, բայց դեռ վճիռ չէր արձա-կուած. յայտ էր թէ սեւ ձեռքեր գործի վրայ էին... ամէն անկիւնէ ամբաստանութիւններ կը տեղային, որոնք բնական է թէ պիտի կասեցնէին գործին թափը. հազիւ զրպարտու-թիւն մը հերքուած՝ ահա կը հասնէր նորը:

ԻՐ ԹՇՆԱՄԻՆԵՐԸ երկու գծի վրայ են:

Մին Ֆրանկ կը համարի զայն, որ ամէնէն վաւերական հայն է: Ազգուրաց մը՝ լոկ որովհետեւ կաթողիկէ մըն է ան. տարբեր դարձուածքով՝ հայը չի կրնար կաթողիկէ ըլլալ... պէտք չէ ըլլայ...:

Երկրորդը՝ կեղծիք կը վերագրէր Մխիթարի, իբր թէ կաթողիկէ կերպարանած. իսկ ներքուստ՝ համոզումէ զուրկ, քանի որ անոր մէջ չատ չեչտուած՝ սէրն Ազգին...: Տարբեր խօսքով՝ հայը չի կրնար լաւ կաթողիկէ ըլլալ...:

Ողբալի՛ տրամաբանութիւն.... ողորմելի՛ սոփեստութիւն՝ երկու տեսակէտներն ալ. մին՝ մեան արժող...:

ՄԽԻԹԱՐ կ'ուսուցանէր, կ'ուսանէր:

Կ'առնէր տալու համար. նման ընդունարանի որ կը պարպուի տեւաբար եւ նորէն կը լեցուի, աւելի եւ մէչտ աւելի բաշխել կարենալու համար...: Նա ժամանակ կը գտնէր խորացնելու լատիներէնը, իտալերէնը, մինչ առաջ իր մայրենի լեզուին կից գիտէր թրքերէնը:

Դեռ հիւանդութիւնը չէր բախած դռնակն իր Մխիթարեան. ան ալ պիտի չուշանար...: Ջուրը, կլիմայի փոփոխութիւնը ցնցում պատճառեցին չատերու կազմին. չտոկացին, քան աշակերտներէն մեծագոյն մասը իննկաւ անկողին: Մխիթար կը վազէր չորս բոլոր. խնամք, սէր կը չռայլէր ամէնուն. կը ծառայէր, կ'աղօթէր: Ամէն մարդ յայտնի կը տեսնէր թէ անոր չրթունքները կ'երերային մէչտ... ի՞նչ կրնար խնդրել նա Աստուծմէ՝ այժ տոկալու եւ բուժում՝ իր հիւանդներուն:

Պէտք չէ աղօթել որ Աստուած վերցնէ մեր տառապանքները. պէտք է տոկալու այժ խնդրել իրմէ:

Իր պարտէզի խոստմնալից ծաղիկներէն մին — այն՝ որուն յատուկ գորով ունէր նա եւ որուն համար կ'ակնկալէր դեղեցիկ ապագայ՝ յանկարծ մահուան դուռն հասաւ... Թոռ մելու վրայ էր. բժիշկը չոր եւ կտրուկ տուած էր վճիռը — Ջ'ապրիր...:

Մխիթար ինկաւ խաչին ոտքը. այս անգամ չխնդրեց, այլ պահանջեց չնորհքը...:

Երկինք առատաձեռն է, մէչտ մեծանձն. բայց կ'ուզէ որ իրմէ խնդրուի, բռնի առնուի, պահանջուի խլուի...: Ճա-

Ջորդ օր հիւանդը ոտքի էր... բժիշկը վկայեց թէ իր դեղերը չէին զայն ոտք հանողը...:

Աղօթքի մէջ ի՞նչ կայ, բայց մխայն երկու զօրութիւն —
«Փորձանքից պահւիլ, քանի չենք ընկած.
Եւ ներում գտնել՝ ընկնելուց յետոյ...»:

Այո, Շեքսպիր որքան ալ այդպէս կը խօսեցնէ Համլետի թագաւորը, բայց Աստուծմէ ուրիշ շատ բան կրնանք հայցել, բարեբախտաբա՛ր...:

Հիւանդութիւնը քիչ ետք — ծանր այս անգամ — ձեռքը դրաւ Մխիթարի վրայ ու ան ջերմախտով ինկաւ անկողին...: Բժիշկը ամէն այցելութեան գլուխը կ'օրօրէր ցաւագին եւ մռայլ դիծ կը քաշուէր ճակտին՝ ամէն անգամ թէ անոր բաղկերակը բռնէր...:

Այս անգամ աշակերտներ ինկան Տիրամօր ոտքը. ԵՂԻՑԻՆ հեղինակը պէտք է լսէր գիրենք եւ որբ չձգէր... Օր մըն ալ բժիշկը յայտարարեց — Ամէն վտանգ անհետացած...'

Լոյս կաթեցաւ սրտերու վրայ,

Ծպիտ իջաւ դէմքերու վրայ... իրապէս ալ դեռատի մանուկի նման Մխիթար փորձեց քալել եւ յաջողեցաւ:

Կրկնակի էր գործը Մխիթարի:

Մահիճի մէջ անցուցած օրերը կը նկատէր վատնում. ուստի կրկնապատկեց գբաղումները: Ամէն գործի մէջ էր. ամէն առտու ամէնէն կանուխ ելլողը ինքն էր.. գիշերը ամէնէն ուշ իր կանթեղը կը մարէր...:

— Շատ կը յոգնիք... երբ գիտէր երիցապոյններէն մին՝ նա Շնորհալիի խօսքն ունէր իր բերնին — ԳՈՐԾԵԼ ԶԳՈՐԾ ԱՍՏՈՒԾՈՅ՝ Է ՀԱՆԳՉԵԼ ԸՆԴ ԱՍՏՈՒԾՈՅ:

ՀԻՄԱՅ *մանաւանդ չէնքի չինութեան ձեռնարկած էր —*

պէտք չէ անցնէր երեք տարիի պայմանաժամը… : Ունէ՞ր դրամ… բայց գործի մը յաջողութեան համար ո՞վ է ըսեր թէ դրամն է էականը… կայ դրամէն աւելի կարեւորը — համոզումն իր գործի յաջողութեան եւ հաւատք. ինք ունէր երկուքն ալ եւ դեռ՝ երրորդ մըն ալ — վստահութիւն Տիրամօր միջամտութեան… :

Պարապ էր քսակը, լեցուն՝ միայն յոյսը… : Այդչափ վստահութիւն նախախնամութիւնը չէր կրնար չվարձատրել՝ մեծանձն փոխարինումով : Ան կը հաւատայ թէ մեծ ձեռնարկները կը քալեն, անպայմա՛ն, անտարա՛կ, առանց դրամի. գաղափար ներչնչողը՝ գործադրութիւն ալ կը չնորհէ :

Ջէ՞ որ տաճարին մէջ Փրկչին ոտքը գետին տապալեց սեղանաւորներու դրամները… ինք զանոնք կը հաւաքէր՝ երբ գտնէր. իրեն կը մնայ ծռիլ լոկ եւ վերցնել… :

Դժուա՞ր բան :

Երբ հիմը գնէ չէնքին եւ առաջին պատերը բարձրանան՝ նա պիտի ըսէ վստահութեամբ — Տէր, առաստաղը քոց է… : Ճիշդ ինչպէս Տիրամայրն ալ Կանայի հարսանիքին՝ — Գինի ՈՉ ՈՒՆԻՆ… :

Այդ կերպ կ'աղօթեն սուրբերը եւ կը յաջողին :

Մխիթար կէս ճամբան չմնաց :

Հրճուանքով տեսաւ գործին աւարտը. 1706ին վերջացաւ չէնքը, որ 42 մեթր երկայն էր, 34 մեթր լայն, 17 սենեակով : Այժմ բարձունքէն կ'իշխէր ան քաղաքին եւ ծովին — ճարտարապետն էր ինք Մխիթար. ինք տուն կու տար, կը թելադրէր, աշխատաւորները կ'իրականացնէին :

Ցնծերկելով մխաբանները մտան հոն :

Մխիթար պարտքերու տակ էր. Միաբանութիւնը կ'ապրէր տապնապ… դուշնաքեայ էր արդէն իրենց օրապահիկը, մինչ այժմ կը պակսէր չորաբեկ հացն անգամ… :

Մխիթար գրով դիմեց տեղւոյն իշխանին, պարզեց իրենց կացութիւնը: Ու ահա իշխանը ստորագրեց մուրհակ, որով կառավարութիւնը կը ստանձնէր հոգն անոնց սեղանին:

Նիւթական դրամն ալ չպակսեցաւ: Ողջ մնար Գանձային նախարարուհին... հասցէն ինք լաւ գիտէր, անոր կը ճամբէր պահանջագրերը երկինք՝ Սեւանի Տիրամօր անունին, ապահովագրուած, պատասխանը վճարուած... նեղ րոպէներուն միշտ անոր կը դիմէր եւ անյապաղ կը հասնէր ուզուածը...:

Դրամական այդ առաքումներն ալ մաս չէի՞ն կազմեր ԵՂԻՑԻԻՆ...:

Ինք դրամը չէր փնտռեր, բայց դրամը ինք կը փնտռէ՛ր. անակնկալ նուէրներ աջէն ձախէն կը հոսէին, ճիշդ ատենին...: Զոյգ ձեռքեր իր դուռը միաժամանակ բախելու կու գային — պարտատէրն եւ նուիրատուն...:

Մխիթար եւ իրենները տուն ունէին. Աստուած ալ ուննալու էր իր բնակութիւնը իրենց մօտ, իրենց մէջ — եկեղեցի մը կառուցուելու էր. չուշացաւ անոր ալ հինութիւնը:

— Գումարը պիտի բաւէ՞... կը հարցնէին վարանումով երիցապոյնները:

— Տէր տեսցէ — Աստուած կը հոգայ, կը պատասխանէր ինքը այնքան բնական մղումով:

ՀԻՄՆԱՐԿԷՔՆ եղաւ փառաւոր: Իշխանը իր պալատականներով ներկայ գտնուեցաւ. հանդիսադիրն էր ինքը Մխիթար, որ հայ ծէսը չուքով փայլեցուց: Իշխանը պարգեւեց հարկաւոր քարը եւ ծեփը եւ կէս տարի ետք արդէն կատարուեցաւ օծումը 1708 Հոկտեմբերին:

Կամարները սարսռացին՝ երբ առաջին անգամ հնչեց ՏՈՐՀՈՒՐԴ ՏՈՐԻՆԸ... խունկի գուլաները գացին հպիլ մեղ-

մօրէն հայ Սուրբերուն, որոնք պատերու վրայէն զանոնք կը հոտոտէին գոհունակ, մինչ տաճարին զանգակները զուարթ օրօրուելով, օղակ օղակ ծաւալեցան սրտերէն ներս, համասփռելով խինդ եւ օրհնութիւն:

Գոհ էր Մխիթար:

Ժպիտը միշտ կ'եղերէր իր բարի դիմագիծը: Ամէն չինութիւն աւարտած, ամէն պարտք գոցուած: Հիմայ աւելի աչալուրջ կրնար հսկել ներքին կեանքի եւ բարեկարգութեան:

Բարձր էր կղերանոցի ուսումնական մակարդակը:

Իր առաքեալները կ'երթեւեկէին Պոլիս թէ գաւառները. կը հաւաքէին տղաքը փողոցներէն, կը համախմբէին առանձին տուներու մէջ, կը ջամբէին ուսում. իրենց ընտիր քարոզներով անոնք զարդն էին եկեղեցական բեմին... իրենց օրինակը, ապրուած կեանքը կը կանխէր անոնց խօսքը:

Մեթոն կը ծաղկէր:

Իսկ Պոլի՞ս... ան վերստին կը փրփրէր. այս անգամ պանծալի նահատակ մըն է — ԵՐԱՆԵԼԻ ՏԷՐ ԿՈՄԻՏԱՍ ՓԱՀԱՆԱՅ ՓԷՕՄԻՒՐՃԵԱՆ, որ իր արիւնի ծորումով պիտի երթայ երկինք՝ լուսապզեստ մարտիրոսներու չարքերն խտացնելու (1707 Նոյ. 5):

Կոմիտաս պէտք է նահատակուէր — վա՛յ՝ թէ չմարտիրոսանար... Մխիթար պէտք է խոստովանող մնար — վա՛յ՝ թէ նահատակուէր, ապա թէ ոչ պիտի խափանուէր Աստուծոյ ամէնէն փրկաւէտ ծրագիրներէն մին ՓՈՓՐ ԱԾՈՒԻՆ որ Հայոց Ազգն էր:

Հով եւ փոթորիկ պայման են մրգաչատ տարիի. զի անոնք ծառը ցնցելով պատճառ կ'ըլլան, որ աւիշը հոսի ամէն ուղղութեամբ եւ ճիւղերն առոյգ մնան... նոյնն է պարագան անհատներու թէ հաստատութիւններու համար: Աստուծոյ

դործը հակառակութիւններու մէջ կը հասուննայ, բովէ կ'անցնի, կը զտուի: Կը փխրի՝ ինչ որ փտուկ է... կ'արգասաւորուի՝ ինչ որ առողջ է. Փրկչին խօսքով՝ կը յօտուի ամէն առողջ ճիւղ, որ աւելի պտղաբեր ըլլայ:

Տառապանքը փորձաքարն է ամէն նկարագրի. հոն յայտ կու գան կեղծն ու իրականը, նման ոսկիի որ կրակով կը փորձուի:

Ամեհի, հզօր է տառապանքը՝ երբ կամաւոր է ան:

(Բոլ Գլոտել):

ԿՈՒԶԷԻՆ *գլուխն ուտել արդարին — չկրցան:*

Հիմայ կը փորձէին անոր հիմնարկութիւնը հիմն ի վեր կործանել. այս անգամ սուր էին զէնքերը — կը զիմէին արմատական միջոցներու... Հռոմի Ս. Աթոռին առջեւ կասկածի կ'ենթարկէին Մխիթարի ուղղափառ հաւատքը... կ'ամբաստանէին իբր տգէտ, զուրկ աստուածային դիտութիւններէ — ինք ու իրենները... եւ դեռ՝ կը վերապրէին հազար բան... սուտ, փուտ: Զղջիկներու նման սեւ գաղափարներ օդակեր էին գլուխները իր հակառակորդներուն... միշտ մութ, բծաւոր կ'ուզէին տեսնել Մխիթարի ամէնէն լուսաւոր գործերը...: Չէ՞ որ սեւ եթովպացին մութ կը նկարէ լուսաւոր հրեշտակները անգամ...:

Պէ՞տք է ըսեմ, թէ դիւցազն չէ միայն նա, որ դիտէ մեծ հարուածներ տալ. հապա այն՝ որ կրնայ մեծ հարուածներ ալ ստանալ...: Ըսելու է թէ մեծ էին իր ստացած հարուածները. տեսէք թէ պանդք ինչ հոգիով կ'ընդունէր Մխիթար:

Կարին քաղաքի աւազանիին նա կը գրէր — Շատ կ'աղաչեմ եւ կը պաղատիմ, սիրելիներ, որ եթէ քաղաքիդ մէջ գտնուին մէկ կամ երկու աչխարհական կամ եկեղեցական անձեր, որ արհամարհին զմեզ եւ մեր քարոզիչները, անոնց հետ վարուիք այնպէս՝ ինչպէս մենք: Եթէ կ'ուզէք գիտնալ

թէ մենք ի՛նչպէս կը վարուինք՝ ահաւասիկ. զձեզ կը սիրենք, ւան զի մեր բարեկամներն էք, բայց զանոնք չատ աւելի կը սիրենք, ւան զի մեր թշնամիներն են. ձեզի կը ծառայենք, անոնց՝ աւելի եւս. ձեզի համար կ'աղօթենք, անոնց համար դեռ աւելի կ'աղօթենք: Այս կերպով կ'աճի եւ կը զարգանայ ուղղափառ կրօնը եւ ստուգիւ այսպէս կ'ըլլայ սիրոյ պատուիրանին կատարումը: Դուք ալ ուրեմն այսպէս ըրէք եւ չըլլայ թէ զմեզ գովելու համար՝ անոնց պարսաւադիր ըլլաք, կամ հետերնին կռուիք. այլ որքան կարելի է քաղցրութեամբ վարուեցէք, բոլոր սրտով սիրեցէք եւ բարիք ըրէք անոնց:

Վերի տողերը գրողը կամ նուրբ կեղծաւոր մըն է. կամ խեղդ մը եւ կամ՝ Սուրբ մը:

Վերջին վարկածը ամէնէն հաւանականն է, ստուգութեան սահմաններուն մէջ:

Հապա իր միւս զմայլելի խօսքը... — Գրած էիր մեր դէմ չարախօսողներուն համար. ահա ըսելիքս. թող որ անոնք չար խօսին մեր վրայ՝ որչափ ուզեն ու կրնան, որպէս զի Աստուած ալ անոնց նայելով ողորմի մեզի: Մեր Միաբանութիւնը տակաւին փոքրիկ է դեռաբոյս ըլլալով՝ չատ ողորմութեան եւ գթութեան կարօտ է. անոնց բերանները, որ մեր վրայ չար կը խօսին՝ խողովակներ են, որոնցմէ Աստուծոյ գթութեանը վտակները մեր վրայ կը թափին, ուստի աղօթենք անոնց համար...:

Այսպէս կը զգան, կը խօսին ու կը վարուին միայն Սուրբերը:

Մխիթար աշակերտն է Քրիստոսի, Հեզ Վարդապետին եւ ճշդօրէն կը գործադրէ անոր պատուէրը — **ՕՐՀՆԵՑԷՔ ՁԵԶ ԱՆԻԾՈՂՆԵՐԸ:**

Այս հալածանքները փոխանակ զինք կարծրացնելու, բորբոքելու կամ դառնացնելու՝ ընդհակառակն իր սիրտը կա-

կուղղուցած էին. գինք չրջապատող առեղծուածները ու չարութիւնները իրեն սորվեցուցեր էին բարութիւն. ամէն թշնամանք ներում կը թելադրէր իրեն. սիրոյ հացն կու տար ան բոլոր քաղցածներուն եւ պապակողներուն՝ զուլալ ջուր:

Սէրը հանդէպ բոլորին պէտք է միշտ աւելնայ. սէրը լուանի պէս է, երբ չ'աւելնար՝ կը պակսի:

Ամէն չարութեան կամ յանցանք՝ աղքատութիւն մըն է — աղքատութիւն ծանօթութեան կամ սիրոյ:

Լաւ գիտնալով այդ՝ Մխիթար իր սրտին սէրը կը բաշխէր, չքմեղելով իր թշնամիները:

1712 — ահա ուրիշ նշանակալից թուական Մխիթարի կեանքին մէջ:

Բթացեր էին զրպարտութեան զէնքերը Մխիթարի փորձ եւ տոկուն նկարագրին դէմ... ճշմարտութեան չողերուն առջեւ՝ հալած էին — իբր մոմ ամէն կեղծիք:

Ականջ պրչի տակ կու գայ Շեքսպիրի դիպուկ խօսքը Համլետի բերնին մէջ (Գ. Արար).

Զազիր գործերը կը գան հրապարակ,
Թէկուզ երկիրն իսկ թագցընէ իր տակ:

ՀՌՈՄ պաշտօնապէս կը ճանչնար Մխիթարի Միաբանութիւնը զայն վաւերացնելով եւ հիմնադրին չնորհելով ԱԲԲԱՅՐ տիտղոսը:

Նման ծառի, որ ամէն տարի նոր օղակ կ'աւելցնէ իր կոճղին վրայ՝ Մխիթարի Միաբանութիւնն ալ կ'աւելցնէր թիւն իր անդամներուն. 1717ի Դեկտեմբերին ինն նոր քահանաներ ունեցաւ:

Մշակի մը պէս, որ կը հրճուի տեսնելով բրդացումն իր որաներուն, Մխիթար ալ կը խայտար, տեսնելով թխուը հունձքի համար աւելցած մշակներուն — կորովի, անձնուէր, ուսած, խանդաբորբ:

ԻՐ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐԸ մշակուած էին. ձիթենիներ շարք շարք տնկուած, պտղատու ծառեր կլորակ ծաղրուքիւններով կը ծռէին իրենց մէջքը... իր այգեստաններուն մէջ ողկոյզներ խոշոր աչքերու պէս կը խայծէին... ցորեանը կը փնջանար չիկահեր... ձիթաստանի պտուղներուն իւղը կը չիթէր կաթիլ կաթիլ... ատով անմար կը մնար կանթեղը տաճարին...:

ՄԽԻԹԱՐ կը տեսնէր ծաղկումը իր հողերուն թէ իր գործին...: Աստուած քանի մը տասնեակ խաղաղ տարիներ չնորհէր իրեն՝ այն ատեն իր բոլոր ծրագիրները թանձրացած պիտի ըլլային եւ չօշափելի. այն ատեն թեւերը հանդրիճած՝ մանգաղը պիտի չարժէր հնձուորներուն՝ սպիտակացած ոսկեծամիկ դաշտերու մէջ... եւ Եկեղեցին ու Ազգը պիտի վայելէին չտեմարանումը անթիւ որաներու...: Նախախնամութիւնը սակայն տարբեր ճամբաներ գծած է...: Մխիթարի ուղին պիտի ըլլայ քարքարուտ... փշալից եւ միշտ զառ ի վեր... անոր կեանքը պիտի ըլլայ տաժանքոտ մաղլցում եւ ոչ՝ հեզասահ գնացք:

Աստուած ուրոյն եւ զարտուղի ճամբայ մը որոշած է քեզ. Մխիթա՛ր, որ առապարներէ կ'անցնի... անդունդներ կ'եզերէ... ձորերու խորքերուն մէջ կը սողոսկի յաճախ... ամրոպներու եւ չանթերու ժխորն ու փայլը քեզ կը ցուցնէ... քալէ՛ դուն աներկեւան, յոյսդ Աստուծոյ մէջ խարխաճ. հորիզոնդ լուսալիր է. այո, թուխպ ծրարած է գլխիդ վերեւի երկինքը, բայց հեռուն՝ լոյսի շերտ մը, որ նախատեսել կու տայ զուարթ, անամպ երկինք՝ ինչպէս առաջին արշալոյսներն

գարունի... դուն չուտով պիտի կարենաս երգել — ԵՀԱՆ ՁԻՍ Ի ԳԻՈՑ ՏԱՌԱՊԱՆԱՑ, Ի ԿԱԻՈՑ ԵՒ Ի ՏՂՄՈՑ...:

Այո, քալէ՛ Մխիթար. ճամբան քալելով կը հատնի:

* * *

ԿՆՃԻՒՆԵՐ *կուտակուած էին Մխիթարի ճակտին...: Ցայտ է թէ բան մը զինք կ'ընկճէր, ծա՛նր այս անգամ...:*

— Ի՞նչ ունի Աբբահայրը... կը մտածէին բոլորը, առանց սակայն համարձակ հարցնել կարենալու, վախով կարծես որ իրենք ալ չճնշուին...:

Անցաւ քանի մը օր... շաբաթ մը ու ամէն մարդ կուահեց. — Հա՛յր Աբբայ, դէշ չէուկներ չրջան կ'ընեն դուրսը, կ'ըսեն թէ...:

— Այո, զաւակս, դիտեմ... պատերազմի վախ կայ... տեսանենք Տէրն ի՛նչ տնօրինած է մեզի...:

Անդրադարձա՞ծ էք, փոթորիկը չի պայթիր մէկէն, նախ ածուխէ ամպեր, սեւ կատուի մը մորթին պէս... պաղ, ցուրտ հով մը, որ յանկարծ սուլոցի կը վերածուի... ու ահա փուլ կու գայ երկինքը... կը պարպէ իր ամբողջ զայրոյթը...:

Թխպոտ էր քաղաքական երկինքը. հոն կուտակուած էին նոր փոթորիկներ... ձգտուած էին յարաբերութիւնները թուրքերու եւ վենետիկի իշխանութեան. պատրուակ մը կրնար խօսեցնել թնդանօթներու կրակէ լեզուն...:

ԽՈՀԵՄ *եւ հեռատես Մխիթար նախատեսեց պատերազմին ելքը, որ աղիտաբեր միայն կրնար ըլլալ տեղական իշխա-*

նուիթեան. Թշնամի՛ն պրոհին պիտի չտոկային մարտկոցները, Թշնամի՛ն պերատաս ոյժերու պիտի չտոկային քրիստոնեայ սա–կաւաճեան բանակները:

Պէտք է փութար, հեռանար անկէ — ինք եւ իրենները: Աչակերտները յուզուեցան...:

Անապահով էր միայն ինք:

Փոթորկոտ օր մը դուք գտնուա՞ծ էք Լիբանան, մայրի–ներու անտառը... ծառեր՝ քանի մը հազար տարիներ հա–չուող... մայրիներ՝ մարդկային պատմութեան հետ հաստակ նետած... անոնց իւրաքանչիւր ճիւղը էջ մըն է պատմա–կան... երբ ուրեմն քամիներ ոռնաձայն արշաւեն՝ չրջակայ ծառ եւ թուփ կը գալարին, կը տատանին, մերկ մանուկ–ներու պէս կը սրսփան, մինչ ծեր մայրիները կը մնան ան–շարժ, հեղնոտ, արհամարհական, քմծիծաղով մը հեգնա–խառն... որ չէ ուրիշ բան, բայց եթէ՝ մենք քեզի պէս էինք չա՛տ ենք տեսեր... դուն ալ կ'անցնիս, բայց մենք կը մնանք:

Մխիթար, նախ քան խօսիլը խաչին նայեցաւ... եւ խաչը իրեն խօսեցաւ — ԱՅՍ ՆՇԱՆՈՎ ՊԻՏԻ ՅԱՂԹԵՍ...:

Ու ապա խօսքն ուղղեց իր ունկնդիրներուն — Աստուած կ'ուզէ մեզ աւելի ապահով նաւահանգիստ մը առաջնորդել... պատրաստուեցէ՛ք, պէտք է առաջին նաւով մեկնինք...:

Հեծկլտուք մը լսուեցաւ:

Լացին աչակերտները... լացաւ ինք Մխիթար...: Յա–ճախ մեծագոյն դիւցազնութիւնները կը կատարուին անձայն,

անաղմուկ, նման՝ խոր վիհերու մէջ գլտորուած քարերու, որոնցմէ հապի՛ւ խուլ ձայն մը կը հասնի…:

Նաւ բարձրացան 1715, Փետրուար 25ին:

ԽՈՒՆԿԸ որպէս զի բուրէ անուշահամ, պէտք է դրուի կրակի վրայ, որ այրի, կակծայ, մխայ, բուրէ եւ գալարելով վերեր բարձրանայ… առանց կրակի՝ խունկը հատիկ մըն է տճեւ, անիմաստ… իրեն իմաստ տուողն՝ է կրակը, այրող, կիզող կրակը…:

* * *

Մարդկային իւնչ ահաւոր ողբերգութիւն կայ այս բաժանումին մէջ:

Լքել իր ձեռակերտը, որուն ամէն մէկ աղիւսը… քարը… չաչախը… ծերպը իր պատմութիւնն ունէր, իւրաքանչիւր առարկայ լեզու մը ունէր, որ կեանքի դրուագ կը յիշեցնէր իրեն… այո, այդ տունը իր բոյնն էր, իր տաքուկ բոյնը… իր սրտի մասնիկը… եւ հիմայ հրաժեշտ առնել…:

Նա անգամ մըն ալ դիտեց ծառերը, որոնք իր ձեռքով էր տնկած, որոնց իւրաքանչիւրին տարիքը դիտէր… չոյեց ծաղիկները, որոնք բակին մէջ խոշոր աչքերով գինք կը դիտէին… համբուրեց պատերն իր տունին… ճնաք բարուվի սրտառուչ իր հրաժեշտը կու տար անոնց:

Վերջին այցելութիւնը վերապահած էր իր եկեղեցին… Ողջոյն քեզ սուրբ եկեղեցի… խորան սրբութեան…:

Հոն, խորանի առջեւ կանթեղը կը պլպլար խորհրդաւոր սպառումով… : Համբուրեց խաչելութիւնը, մրմնջեց վերջին

ՀԱՑՐ ՄԵՐԸ... բայց չրթունքները կապարէ էին կարծես, այնքան ղժուար կը չարժէին բառերն տէրունական աղօթքին...: Պահ մը կեցաւ՝ երբ պիտի արտասանէր ԵՂԻՑԻՆ ԿԱՄՔ ՔՈ...: — Քո՛ւ կամքդ ըլլայ Տէր, ոչ իմս, քու կամքդ՝ եթէ աւխքներուս կատարն հանես մակոյկը կեանքիս... քո՛ւ կամքդ՝ թէ ծովերուս անդունդը պայն մխրճես... Եղիցի... այո, եղիցին կամք քո...:

ՍԻՐՏԸ պարպած էր, հոն՝ Աստուծոյ ձօնուած ողջակէզի մը խաղաղութիւնը իջած էր այժմ... համակամ էր...: Իր աչակերտները կը հեկեկային:

— Երթանք ուրեմն... ըսաւ ան երբ եկեղեցիէն կ'ելլէին: Իր աչակերտները անոր կոպքին ծայրը արցունքի կաթիլ մը նշմարեցին... քարացած... ճերմակ, հատիկի մը չափ նուռի:

Եղիցի կը կրկնէր իր լեզուն չարունակ — Եղիցին կամք քո...:

Այդքան միայն:

Աեկլիւնատարածին վրայ երբ յետին անգամ մըն ալ դարձաւ ետ, անգամ մըն ալ պայն դիտելու՝ յանկարծ ականջին մէջ ուրիշ Եղիցի մը հնչեց — Աստուածամօր Եղիցին...:

Յիշեց Սեւանը, աւխքներէ կոծուն... կաթողիկէն կոնաձեւ... եւ պատրանքն ունեցաւ կրկին նշմարելու իր Տիրամայրը որ իրեն կը ժպտէր մշուշներուն մէջէն...: Այդ ժպիտը որքան սփոփեց զինք...:

Եղիցի կը կրկնէր անդադար... Հայր մերի՛ Եղիցին՝ թէ Տիրամօր ԵՂԻՑԻՆ...:

* * *

Նեցբեկ նաւ մըն էր, որ դէպ Հորիզոն կը քալէր…։ Մխիթար կայմին կռթնած կը դիտէր Մեթոնը, ուր կը զատո–րոշուէր իր վանքն, եկեղեցին՝ աչտարակով, որ վեր բարձ–րացած բազուկի մը պէս, կարծես լրեն նշան կ'ընէր ԵՐԹԱՍ ԲԱՐՈՎԻ…։

Ֆաղաքը տակաւ կը պզտիկնար եւ մէգով կը շղարշուէր, կէտի մը վերածուելու աստիճան…։

Այդ կէտը սակայն տիեզերք մըն էր իրեն համար…։

Իրականացան Մխիթարի նախատեսութիւնները պատե–րազմի ելքի մասին։ Թուրքերը ջախջախիչ յաղթանակ տարին եւ քաղաքն իրենց ենթարկեցին։

Ֆանի մը Մխիթարեան վարդապետներ որ հոն մնացած էին իբր պահակ՝ գերի բռնուեցան, բայց ապա փրկագին վճարելով, վենետիկ մխացան Մխիթարի։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ ԿՂԶԻՆ — ՀՌՈՄ Կ'ՈՒՂԵՒՈՐԻ — ԻՐ ՕՐԵՐԷՆ ՄԻՆ

ԱԴՐԻԱԿԱՆԻ դէմքն, ծիրանափառն վենետիկ, զրկաբաց կ'ընդունէր Մխիթարը։

Ամէն տարի խորհրդաւոր արարողութիւն տեղի կ'ունենար վենետիկի մէջ։

Դոժը — իշխանը — ժողովուրդի խինդ ու ծափերուն մէջ, ծով կը ձգէր ոսկիէ մատանի մը — հարսանեկան նշանը ամուսնական՝ վենետիկի եւ Ադրիական ծովին...։

ՄԽԻԹԱՐ, ծիծղուն աչեակներու վրայէն — իբր նոր աղկիոն — արեւելքի թուխ ժպիտը, հանճարը եւ յոյսերը կը բերէր վենետիկ, եւ սա՝ իր ասպնջականութիւնը ու իր թեւարկութիւնը կ'ընծայէր — Արեւելք կը հարանար Արեւմուտքի... կղզեակ մը՝ Ս. Ղազար — աղամանդը ամուսնական մատանիին։

Հազիւ վենետիկի հասած՝ Մխիթար վարձեց ընդարձակ տուն, ուր ընդհուպ սկսաւ կրօնաւորական հասարակաց կեանքը — ամէն բան կ'ընթանար կարգ կանոնով՝ ինչպէս Մեթոն։ Սա անյոյս թաղուած էր վլատակներու տակ։ Պէտք է նոր բոյն չինուէր, նոր տուն կանգնէր։

Հիմայ անոր եռեւէն է Մխիթար։

Անդուլ կը տքնի... կը վազէ մեծամեծներու... կը խնդրէ, կը բացատրէ, կը պահանջէ. իր լեզուն չի կարկամիր իշխաններու առջեւ։

— Խիզախ է ան իր որոշումներուն մէջ. հաստատ, անդրդուելի, ամբողջակա՛ն նկարագիր։ Չի դիտեր սակարկել

սկզբունքներու հետ: Անգամ մը թէ որոշում տուաւ, պայն կը հետապնդէ ցվերջ:

Ընկրկում չգիտցող, չկասող:

ԿՈՆԴՈՒԼ մը, չաբաթէ մը ի վեր անընդհատ կը թեւճակէ Ադրիականի մէջ...: Հասուն վարդապետ մըն է մէջը, որ յարմար կայք կը փնտռէ:

Բարեկամներ մատնանիշ կ'ընեն զանազան տեղեր. բայց ինք կը տեսնէ անոնց անպատեհ կողմերը:

Օր մըն ալ — կեցի՛ր, կը հրամայէ կոնդոլավարին...: Կոնդոլը կը քերէր ափերը փոքրիկ կղզիի մը՝ Ս. ՂԱԶԱՐ կոչուած. վանական կեանքի եւ կրօնաւորական ամէն յարմարութիւններով օժտուն:

Վենետիկի Ծերակոյտը 1717 Օգոստոսին, իրեն կը չնորհէր այդ կղզեակը...

8 Սեպտեմբեր, 1717 — Ծնունդ Ս. Աստուածածնի եւ տարեդարձ Մխիթարեան Միաբանութեան:

Նոյն այդ օրը Մխիթար եւ իրենները մուտք գործեցին կղզին գոհաբանական երգով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ, փոքրիկ Հայաստան մըն է որ կը նատէր հոն: Զուարթ հնչեցին զանգակները, որոնց ղօղանջները հերձեցին անջրպետը եւ պային զարնուիլ Արարատի լուսապէս կատարին... հոն փշրուիլ եւ չամանդաղի փոչիներուն պէս սփռուիլ Արարատեան դաշտին ու անոր ժողովուրդին վերեւ:

ՏԱՊԱՆԸ կը նատէր իր հանդրուանին վրայ:

Օտար էր հանդրուանը... օտար՝ հողը...:

Հայ հանճարը սակայն իր քրտինքով, իր հոգիով պիտի թրծէր այդ հողը, զայն պիտի վերածէր հայ ամէնէն սրբազան

մէկ մասունքի եւ Ս. Ղազար պիտի ըլլար Հայաստանի չափ Հայաստան ու անոր հողին պէս հայկական:

Մխիթարի սիրտը ցնծաց իր բոլոր ստեղիններով, ինչպէս երգեհոնը մայր եկեղեցիներու:

Վառեցան իր հոգիին բոլոր լոյսերը. ԵՂԻՑԻՆ Կ'ԻՐԱԿԱՆԱՆԱՐ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆՕՐԷՆ...:

Եկեղեցիին զանգակատունը բոյն էր չղջիկներու եւ մամուռը թանձր ծեփ ղրած պատերու վրայ... այդ օրը — դարերու նիրհէն, թմբիրէն վերջ — զանգակներն սկսան զուարթ օրօրուիլ եւ անոնց մէջ ննջող աղօթքը, գովերգը արթնցաւ եւ ղօղանջեց ծաւալ ծաւալ:

Այդ երգը այլեւս չէ՛ ղօղանջ, այլ սրտի զարկ... զի կղզին ինքն ալ չէ՛ չերտ մը հող կամ ժայռ... ՍԻՐՏ ՄԸ, ՀԱՅՕՒԹԵԱՆ ՍԻՐՏԸ կամ դիցանոյշ մը Հայաստանի ջուրերէն ծնած...: Ալեակները որ կը զգուեն անոր ափերը՝ տրոփիւններն են այդ դիցանոյշի սրտին, որ երթան մինչեւ հեռաւոր ափեր, կեանք եւ յոյզ հաղորդելու եւ փսփսալու զարթօնքը, վերածնունդը մօտալուտ:

* * *

Կա՞յ մէկ կղզի որ չծեծուի ալիքներէ...:

Նոյնպէս էր նաեւ Մխիթարի գործը: Մինչ նա վենետիկի մէջ ճիգ չէր խնայեր լատինոյնս սատարելու իր ազգի բարձրացումին՝ Պոլիս դա՛րձեալ յուզումի մէջ էր. կ'ուզէր իր աղի, իր դառնաղի ջրերով մեռցնել անոր գործը...: Անօրինակ հալածանք մը սկսեր էր հիմայ ալ Մխիթարի աշակերտներուն դէմ, որոնք սքանչելիքներ կը գործէին ժողովրդային խաւերուն մէջ: Հակառակ եւ թունալից նամակներ կը տեղային Հռոմ, Մխաբանութիւնը սեւցնելու համար:

Այդ հակառակութիւնները անշուշտ թէ կը խոցէին սիրտը

Մխիթարի, որ կը ճնար անայլայլ, նման նաւավարի մը, որ ալեկոծ ծովի վրայէն կը վարէ նաւը, ամուր բռնած ղեկը:

Զարմանալի է օրէնքն աչխարհի:

Եղիր ճիւանէն ճերմակ, սառէն աւելի պղաստ, եւ սակայն գերծ չես ճնար զրպարտութենէ (Շեքսպիր):

Աստուած մխիթարութիւններ պակաս չըրաւ իրեն — վարդեր՝ փուչերուն քով:

Հիմայ Ծաչատուր վարդապետն էր իր ընտրելագոյն բարեկամն ու ջատագովը. անմոռանալի սա տողերը գրեց նա Ս. Աթոռ:

— Մխիթար պայծառ աստղ մըն է մեր ազգին մէջ. զօրաւոր ջատագով ճշմարտութեան եւ վահան՝ ուղղափառ հաւատքին...:

Ուրիշ անգամ՝

— ...Մխիթար վարդապետ գերազանց փիլիսոփայ եւ աստուածաբան է. ոչ միայն կրնայ ընտիր թարգմանութիւններ ընել, այլ եւ ինքնագիր իմաստասիրական եւ աստուածաբանական գրքեր յօրինել: ...Ես այն կարծիքն ունիմ, թէ ով որ անոր ղէմ կը կռուի, Հոգւոյն սրբոյ ղէմ կը մեղանչէ, եւ ով որ կ'աչխատի կործանել անոր գործը, որուն հաստատութիւնը Աստուածմէ է, ոչ միայն պիտի չյաջողի, այլ եւ աստուածամարտ պիտի դառնուի:

Ու ահա Մխիթար Ս. Աթոռէն հրաւէր կը ստանար. Հռոմ ուղեւորելու եւ Ս. Ժողովքը լուսաբանելու, որպէս զի մէկ անգամ ընդ միչտ խցուէին ամբաստանութիւններն ու զրպարտութիւնները:

Մխիթար ոչ կը խռովի ոչ ալ կը յուզուի. իր յոյսը Աստուծոյ մէջ խարսխուած է: Հաւատքի մարդն է ան. կը յիչէ

խօսքը Փրկչին. — ԵԹԷ ՀԱՒԱՏՔ ՈՒՆԵՆԱՔ՝ ԼԵՌՆԵՐ ՊԻՏԻ ՓՈԽԱԴՐԷՔ։

Լեռնե՞ր փոխադրել...։

Բայց լեռներ փոխադրելէն աւելի լաւ չէ՞ անոնց վրայ ելլելը... զանոնք ոտքի տակ առնելը... նուաճելը...։ Լեռները մարդիկն են եւ դժուարութիւնները...։ Լեռ մըն ալ դուն ինքդ ես... քու դժուարութիւններովդ, նկարագրի թերիներովդ... դուն ինքզինքդ փոխադրէ։ Այդպէս կը մտածէր Մխիթար եւ չէր վախնար դէմը ցցուող լեռնակոյտ դժուարութիւններէն։

1718, *Մայիսին Մխիթար ճամբայ ինկաւ եւ Յունիսին ունեցաւ ունկնդրութիւն կղեմէս ԺԱ. Ս. Պապին քով, որ հայրական գորովով զինք ողջագուրեց, զրուատեց, քաջալերեց, մխիթարեց։ Ինքն անձամբ սորվեցուց կերպը՝ ամբաստանութիւններուն պատասխանելու...։*

ՄԽԻԹԱՐԻ *սիրտն անպատում հրճուանքով առլցուեցաւ։ Իր դէմն ունէր հայրերուն ամէնէն գուրգուրոտը, որու անձէն եւ խօսքէն Քրիստոսի քաղցրութիւնը կը ծորէր...։*

Իր դատաւորը՝ իր վաստաբանն էր եւ պաշտպանը։

Մխիթար սքանչելի տպաւորութիւն գործեց կարդինալներու ակումբին վրայ։ Անոնցմէ չատեր եղան իր առաքինութիւններուն եւ սրբափայլ կեանքին վկաները, հիացողները. անոնցմէ ոմանք ըսին — ՄԽԻԹԱՐ ԱՐԺԱՆԻ Է Ս. ՊԵՏՐՈՍԻ ԱԹՈՌԻՆ ՎՐԱՑ ՆՍՏԵԼՈՒ...։

Ս. Ժողովին քարտուղար Ծիրանաւորն այս նշանակալից խօսքերն կ'ուղղէ անոր — ԱՋԳ ՔՈ ԵՒ ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏՔ ՔՈ ՄԱՏՆԵՑԻՆ ՋՔԵԶ... նոյն այդ խօսքերն ըսած էր Պիղատոս՝ Քրիստոսի։

Մխիթար Ս. Պապի ցուցմունքին համաձայն, գրքույկի մը մէջ ամփոփեց իր Միաբանութեան դէմ եղած բոլոր մեղադրանքները իրենց հերքումներով, եւ նոյնը բաժնեց կարդինալներուն:

Տեղի ունեցաւ քննական ժողովքը չորս ժամ տեւողութեամբ... Ծեծուեցաւ ամէն խնդիր, ու ահա ժողովասրահին դռնները բացուելով, բոլոր կարդինալները խմբուեցան Մխիթարի չուրջ, գինքը շնորհաւորելու համար:

Ինչպէս ձիւներ արեւի դէմը, նմանապէս ամէն չարախօսութիւն ճշմարտութեան առջեւ հալեր — չքացեր էր, անհետացեր էր...: Թշնամիները չէին կրնար չափել մեծութիւնը այն ծառայութեան, որ Մխիթարի ըրին, քանի որ Ս. Աթոռը ա՛լ ականջ չկախեց չարունակուող ամբաստանութիւններու:

Ի՛նչ իմաստութիւն կայ մեր հայ ժողովուրդին մէջ, որ ըսեր է — Ստախօսին ճրագը մինչեւ արշալոյս չի՛ հասնիր...:

Սուղ բայց սքանչելի յաղթանակ, որ յուզումի եւ երախտապիտութեան ալիքներ փոխանցեց Մխիթարի սրտին մէջ: Կզեմէս ԺԱ. գինք զա՛րձեալ ունկնդրութեան ընդունելով՝ ջերմագոյնս շնորհաւորեց անոր յաղթանակը, օրհնեց գինք, Միաբանութիւնը, տուաւ առատ նուէրներ:

Հռոմի մէջ — զոր տեսնելը իր կեանքին երազը եղած էր — Մխիթար գոհացուց իր սրտին տենչերը. վարթամ, հոյակերտ եկեղեցիներու փառքէն աւելի՝ գեղանազամբաններու խոնաւ նկուղները կը վնտռէր, ուր մարտիրոսները կը հանգչէին: Այդ լաբիւրինդոսը պարտէզ մըն է իրեն համար, որու անցքերուն վրայ փոքրիկ կանթեղներ աստղերու պէս կը փայլփլին, իր ճակատը, իր չրթունքները, իր ծունկերը կը հպէին այդ բոլոր անշուք խորաններուն... իրեն համար թանդարանները եկեղեցիներն են:

1718, Դեկտեմբեր 20ին, իր աշակերտներու ծափողջոյններուն մէջ, Մխիթար յաղթական դարձաւ իր սիրական բոյնը — Ս. Ղազար:

* * *

Այն ինչ վերադարձած Հռոմէն՝ Մխիթար ձեռնամուխ եղաւ վանքի չինուԹեան:

Նախ Աստուծոյ տունը մեծցաւ, պաճուճանքներ հագաւ, գեղեցկացաւ, եղաւ իրապէս ՏՈՒՆ ՏԵԱՒՆ ԵՒ ՏՈՒՆ ԱՂՕԹԻՑ:

ՆԱԽԿԻՆ խարխուլ տունին տեղ բարձրացաւ նորը, աւելցան նոր Թեւեր, սենեակներ, սրահներ:

Մխիթար ինքն էր ճարտարապետը, օրն ի բուն աշխատաւորներու մէջ. իր կապային քղանցքները չաղախի հետքը կը կրէին միշտ. ձեռքերուն, ափերուն մէջ ելունդներ կազմուած էին:

ՆԱ ԻՐ ՏՈՒՆԸ ԿԸ ՇԻՆԷՐ...:

ՁՈՒԱՐԹ էր. երեսին չրթունքները զուարթ երգ մը կը սուլէին... գործաւորներն ալ կը մասնակցէին անոր երգին, անոր բերնին համեղ կատակները խանդ եւ Թափ կու տային աշխատանքին...: Մխիթար Թեւերն հանգրիճած պատերու վրայ քարերը կը չարէր եւ կը յիշէր... իր Մեթոնը:

Ծխնեռնակը բոյն կը չինէր
Ե՛ւ կը չինէր ե՛ւ կ'երգէր.
Ամէն մէկ չիւղ որ կը կըպցընէր
Իր հին բոյնը կը յիշէր...:

Կառուցուեցաւ վայելուչ, օդասուն, ազանչելի չէնք մը. երբ վերջին կղմինտրը ծածկեց իր չէնքին տանիքը, նա մանուկի ուրախութիւն ունեցաւ իր սրտին մէջ եւ ղէմքը պայծա-

ուցաւ ըսյն ժպիտով. այդ տունը ՏԻՐԱՄՕՐ ՔԱՐԱՑԱԾ, ՆԻՒԹԵՂԻՆԱՑԱԾ ԵՂԻՑԻՆ ԷՐ...:

ՄԽԻԹԱՐ *օրն ի բուն կլանուած է զբաղումներով. րոպէ չ'անցնիր դատարկ:*

Ժամանակը կորնցնել՝ հաւասար է Աստուած կորնցնելու (Մ. Պլոնտել):

Անհնար է ժամանակը մեռցնել, սպաննել, առանց մխաժամանակ վիրաւորելու յաւիտենականութիւնը:

ԱՌՏՈՒ *կանուխ իր զարթուցիչը կը զարնէ...:*

Նա ոտքի է. առաջին բառը որ կ'ելլէ շրթունքէն՝ է — Օրհնեալ է Աստուած...: Արագ — առանց հապճեպի սակայն — կ'ընէ իր յարդարանքը: Սանդուխներէն արագ կ'իջնէ վար, եկեղեցին, ուր առաջին հասնողը կ'ըլլայ, մոմերու բոցերէն առաջ...: Հոն է ան, ծունկի, անշարժ կ'աղօթէ...: Աղօթքը իր հացն, հոգիին կաթը, նախաճաշը: Արեւը դեռ չէ ծագած, երբ Շնորհալին իրեն վոխ կու տայ իր մխիթիք երգը

Առաւօտ լուսոյ
Արեգական արդար
Առ իս լոյս ծագեա...:

Ո՞վ գիտէ, ո՞վ հաչուած է քանի րոպէ նա կանգ կ'առնէ, երբ կը հասնի անմոռանալի եռատողին...

Սէր անուն Քիստւս
Սիրով քով ճմլեա
Սիրտ իմ քարեղէն...:

Մխիթար խորան կ'ելլէ. պիտի պատարագէ... րոպէ զերադոյն...: Հազիւ հոն բարձրացած՝ ա՛լ կը թողու աշխարհը. ոտքերը գետին կը հպին, սիրտը վերին ոլորտներու մէջն է... նա չի տեսներ ուրիշ բան բայց եթէ Աստուած. բայց

սպասաւորը, ներկաները զինք կը տեսնեն խորասուզուած, վերացած, նա ԱՑԼԱԿԵՐՊԱԾ է... ու եթէ արտօնուէր՝ ամէն օր երկրորդ պատարագ մըն ալ պիտի ուզէր ընել... բայց կը գոհանայ ծնրադրելով խորանին ոտքը, երկրորդ մը տեսնելով կամ սպասաւորելով, նաեւ երրորդը եւ ուրիշներ... Աստուծոյ, աղօթքի մարդն է ան:

Այդ մատները որ պահ մը առաջ սուրբ սկիհը կը բռնէին՝ հիմայ ժամագրքին դեղնած էջերը կը դարձնեն... քիչ առաջուան ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՆԵՑՈՒՆԻ տեղ՝ Շնորհալիի ՋԱՐԹԻՒՔԸ կը մրմնջեն...: Կը գոհանա՞յ այդքանով... ոչ, իր մտածմունքը միշտ հոն կը դեգերի, իր Աստուծոյն քով եւ օրուան մէջ իր ոտքերը ստէպ հոն պիտի բերեն զինք... կ'աղօթէ մինչեւ հասնի բարձունք մը, ուր աչխարհ կը զատ — րուշուի երկնքէն... մինչեւ զգայ թէ աչխարհ հաստատուն պատուանդան չէ այլեւս ոտքերուն տակ, այլ հոգիին մէջ սկսած է հոսիլ թարմ, անծանօթ, անբացատրելի բայց հաճելի զովութիւն մը...:

ԻՐ ԳՈՐԾՕՆ կեանքը կը ստիպէ զինք աղօթքի երանութենէն դառնալ իր առօրեայ զբաղումներուն...:

Նա իր պրասեղանէն առջեւն է: Եկեղեցին կ'ունենար իր ներչնչումները — պրասեղանի առջեւ զանոնք կ'իրականացներ: Հոն նա կ'աչխատի, կը պրէ, թղթածրարներ կը չինէ, տեղեկագիրներ աչքէ կ'անցնէ... նամակներ կը խմբագրէ... խնդրանքներ կ'ուղղէ... հրահանգ կու տայ... հաչիւներ կը մաքրէ...: Ձմրան պաղին, ամրան հեղձուցիչ հոսանքներուն անտարբեր՝ կ'աչխատի մինչեւ խոր պիչերներ... երբեմն պատուհանէն հով մը կը սպառնայ իր լապտերը մարել... երբեմն՝ արշալոյսը զինք յանկարծակիի կը բերէ սեղանին առջեւ...:

ԵՐԲԵՄՆ, երբ ջիղերը չատ են պրկուած ճիգ աչխատան-

քէն՝ րոպէ մը ուզ կ'ելլէ պատուհանին առջեւ թարմ օդ չնչելու եւ կամ կ'անցնի Հայաստանի քարտէսի մը առջեւ... մատները կը պտտցնէ անոր վրայ... կը յիշէ իր կեանքի ուղի-ներն ու հանգրուանները... Սա Սեբաստիան է — կը մտածէ ան — սա՝ կարինը... Էջմիածին... ահա հոս Սեւանը — ԵՂԻՑԻԻ ԿՂԶԻՆ... եւ լայն ժպիտը կը գծուի դէմքին վրայ... հատաչ մը կը փրթի սրտի լարերէն...: Այդ քարտէսը չէ՛ խառնակոյտ գիծերու... խօսուն է... իրեն սրտին բան մը կ'ըսէ... ամէն քաղաք ու աւան ունի իր լեզուն, որ իրեն կը խօսի — Մի մոռնար մեզ... կը տուայտինք հոգիով, առա-քեալներդ հասցուր մեզի...:

Մխիթար միշտ զուարթ է. զուարթութիւնը ճառագայթի պէս կը խաղայ իր դէմքին վրայ եւ զայն կը բաշխէ ամէնուն իբր պտուղ համեղ... իր բոլոր գործերը, պարտականութիւն-ները զուարթօրէն կ'ընէ:

Ակամայ կատարուած պարտականութիւնը, սխալ երգուած երգ մըն է...:

Մխիթար յաճախ դրասեղանի առջեւն է... ատուար հա-տորներու եռին...:

Տպարանէն կը հասնի թաւալող մեքենաներու խուլ աղ-մուկը: Նա կը սիրէ այդ ժխորը, ընտել է այդ իր սրտին թէ ականջներուն...:

Ու ահա դուռը կը բախեն. այցելու մըն է, կամ մին իր վարդապետներէն կամ ալ դասի ընկերը՝ որ գինք կը խլէ դրասեղանի իր աշխատանքներէն...:

Ամէն տեղ է... կը նայի, կը պտտի նրբանցքներուն մէջ... ո՞րքան իր չուքը պտտցուց նա հոն, թերեւս այնքան մղոն, որքան Վենետիկէն Սեբաստիա եւ թերեւս աւելին...: Իր ընթացքին վրայ սրտապին բարեւ մըն է, որ կու տայ Հայ-

րերէն մէկուն... քաջալերանքի խօսք՝ մխսին... այդ մը հիւանդ եղբօր սենեակը եւ սենեակ վերադարձին չոյանք մըն ալ կատուին, որ քծինքով անոր ոտքերուն՝ մի–ա–ո՛ւ կ'արձակէ... պարտէզը վայրկեան խօսք ունի ծառերուն եւ ճնճղուկներուն՝ իր քիւին տակ ապաստանած... զգուանքներ ծաղիկներուն, հոն պատին մերկութիւնը ծածկող... այո, ամէնքը կ'ընդունէին իրենց բաժինը մտերմութեան, որուն իրաւունք ունէին...:

Ամէնուն հետ է, ամէն տեղ... բայց դիտէ յարդը ժամանակին... նա չի՛ վատներ զայն: Երբ ընելիքն աւարտած է՝ դիտէ կամացուկ մը խուսափիլ աննշմար... զինք կը փնտռեն.
— Բայց ո՞ւր է ան... հապա դեռ րոպէ մը առաջ հոս էր ան...:

Ունի զբաղումներ, ծրագիրներ, որոնց իրականացումին համար քան զոյզ ոտք է հարկաւոր... քան ուղեղ... քան սիրտ... քան կեանք...:

ԿԱՇԽԱՏԻ մինչեւ յառաջացած գիշեր, մինչ ամբողջ վանքը կը ննջէ...: Ալիքներ մեղմով կը զարնուին Ս. Ղազարի ափերուն... նա պահ մը կ'ունկնդրէ իր վանքի սրտի զարկերուն եւ դարձեալ կը չարունակէ աշխատիլ, մինչեւ որ քունը յանկարծակիի բերէ զինք...: Այն ատեն մխայն նինջ կը չնորհէ իր արտեւանունքներուն, բայց առտուան առաջին առագաստանաւը դեռ Ադրիականի ջրերը չփայփայած, մինչ կոնդոլներ կապուած իրենց ցիցերուն դեռ կ'օրօրուին յուլօրէն եւ ծեքծեքումով՝ նա ոտքի է — ԱՌԱԻՕՏ ԼՈՒՍՈՅՆ կը հոսի իր չրթներէն... նա ոտքի է ինչպէս անմեռ մէկ Ղազարոս, որ ամէն արշալոյսին կը յառնէ...: Գիշերը գոնէ քիչ կամ պակաս հանդիստ մը ունէր, բայց օրն սկսելէն ետք՝ ա՛լ պէտք է վերջ գտնէր այդ: Մխիթար օրուան մեծագոյն մասը վարժարանին յատկացուցած է:

Կը մտնէ ժառանգաւորներու մէջ, զանոնք կը խրախուսէ.

Մէկին բարի խրատ մըն է որ կու տայ սրտի այնքան ղեղուճ-մով... ուրիշ մը անոր բարի թելադրութիւնները կը լսէ...: Ասոր՝ դասը վերստին կը մեկնէ... ուրիշ մը աչքերուն մէջ կը նայի, խո՛ր... երկա՛ր եւ նա գիտէ թէ ինչո՛ւ Մխիթար իրեն այդպէս լուրջ նայեցաւ... կը կարմրի. գլուխը վար կը կախէ ամօթով...:

Բոլորին առաքինութեան եւ աշխատասիրութեան դասեր կը ջամբէ, տգիտութեան դէմ իրենց պայքարին համար...:

Մարդ երբեք բաւականաչափ ծեր չէ՝ ծռելու համար մա-նուկներու...:

Մխիթար ինք կը ձեւէ իր ձեռնասունները: Նա ինքզինք պիտի բազմապատկէ իր աշակերտներուն մէջ... իր հոգին պիտի հանգչի անոնց մէջ — ինչպէս Եղիայի հոգին՝ մէջը Եղիսէին — եւ օր մը անոնք իրենց նոր աղկիոններ պիտի թռչին հայրենիք՝ թեւերուն առաքինութեան եւ ուսումի:

Երկուքն ալ թեւ եւ ղէնք.
Մին՝ հոգիին թեւն ու ղէնք,
Միւսը՝ մտքին թեւը, ղէնքը...:

Գիտութիւն առանց կրօնի՝ կաղ է. կրօն առանց գիտու-թեան՝ կոյր (Ա. Այնշթայն):

Ծաղուած ծուննկեր եւ վեր բարձրացած գատարկ ափեր...
— ահա նախատիպ կերպարը, օրինակը ազատ մարդուն:

Բարեկամնե՛ր,
Ծուննկի՛ ԱՆՀՈՒՆԻՆ ԱՌԱՋ:
Մարդ մեծ է ծուննկի մէյն Աստուծոյ առջեւ:
Ծուննկի երէկ կխոնջած է մարմինը՝ բարձրացած է, ուղիղ՝ հոգին...:

ԳԼՈՒԽ Ջ.

ՄԽԻԹԱՐԻ ԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ — ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ — ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ — ՄԱՀ

ԲԱՐԵՇՐԱՈՒՄԸ աւելի դրական է ազգերու կեանքին մէջ՝ քան յեղաշրջումը:

Գրիչին աւելի դեր է վերապահուած՝ քան սուրին:

Այդ փաստեց Մխիթար:

Նա իր յոգնավաստակ օրը կը կնքէ գիշերային հակումնե-րով: Իր գրասեղանին առջեւն է իր սենեակին մէջ, գիշեր-ները միշտ կար մէկ լոյս տակար: Փետուրը ձեռքը կը գրէ:

Մայր Հայաստան անոր հակած՝ տուն կու տայ. կարծես ականջին կը փսփսայ եւ Մխիթար կը գրէ ժիրաժիր:

Մխիթարի կուրծքէն երազ ու երգ կը սկսին հոսիլ նման չերամի, որ իր սիրտը կը քակէ չինելու համար իր տնակը: Ճրագի մը բոցերուն տակ, գիշերներ, հայ սուրբեր հիւթեղ կաթիլներ կը լեցնեն իր հոգիի բաժակին մէջ:

ԿԸ ՃՈՒՆՁԵՆ *մամուլները Ս. Ղազարի, ու ա՛լ չեն դադրիր: Անոնց ճռինչն ու չռինդը պիտի յօրինեն՝*

Հայ հոգիին երգը...
Լոյսի գովերգը...
հայ մշակոյթի երգը...
հայ վերածնունդի չարականը...
որ գարէ գար պիտի ձայնէ

Զարթիք, վառք իմ գարթիք...:
Նոր երգս առեալ, գարթիք...:

Թող Հայրենիքը թօթափէ թմբիրը. վեր առնէ գլուխը, մերկանայ խորխը. հալի սառը, ծլին ծաղիկները. հրճուին սիրտերը, զի տաք չունչ մը կը հասնի...:

Մխիթարի չունչը:

Մխիթար հայ մշակոյթին ընծայեց յաւերժական թեւեր.
Հայ հոգիին հանճարը Մխիթար՝
իր խակ մատներով յանկարծ վեր կ'առնէ թանձր վարագոյրը, կը բացադրէ իր ազգին անցեալը, փառաւոր պատմութիւնը. աչքեր կը խտղտան, հոգիներ կը խայտան. հայը կը գիտակցի թէ խառնակոյտ ցեղ մը չէ ինք,
այլ Ազգ մը,
մշակոյթի տէր,
քաղաքակրթութեան տէր:

ՄԽԻԹԱՐԻ գրքերը իր սրտէն քակուած վտակներ են, որ կենդանի խոխոջներով կը սահին հոգիներու մէջ:

Մխիթարի գրքերը մասունքի պէս կ'ընդունուին, կը կարդացուին երկիւղածօրէն: Մխիթարի խօսքը ցօղի պէս կը մաղուի իր ժողովուրդին վրայ:

Մանուկներ կը սիրեն գիրքը. ԵՂԻՇԷՆ եւ ՓԱՒՊԵՑԻՆ եւ հին հայ խօսնականերն իրենց անուրջին՝ կ'երթան զարոց...: Մաշտոցի բարբառը անոնց չրթունքներէն կը թափի՝ ինչպէս նշենիի ծաղիկներ..., հայի թմրած սիրտը կ'արթննայ, կը տրոփէ...:

Հայկ ու Արամ... Մուշեղ եւ Վարդան իրենց զարմիկնեւրուն կը խօսին,
անոնց երակներուն մէջ կը հոսեցնեն իրենց արիւնը եւ կը վերապրին արեւաչող պարմաններու մէջ...:

Հայ օրիորդներ ՏԻԿՆԱՑՔ ՓԱՓԿԱՍՈՒՆՔՆ ունին իրենց բերնին մէջ…:

— Լեզո՛ւդ պաղնեմ, կը գոչեն ձիւնհեր ծերունիները, երբ թոնրի չուրջ կորովի չեչտով ՀԱՑՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ կը հեգեն իրենց թոռնիկները եւ խանդաղատանքով կը չոյեն անոնց մանրիկ գլուխները…:

Եւ ձիւնափառ Մասիսը վեհափառօրէն կ'օրհնէ Հայոց Աշխարհը՝ գոհունակ…:

Գաւառներու մէջ կը բարձրանան լոյսի — տուն դպրոցներ՝ ինչպէս չորս կղզիները վանայ ծովակին…:

Նոր սէր կը խլրտի երիտասարդներու կուրծքին տակ… Սէրը ուսումին, սէրն Ազգին…:

Գրագէտներ խանդաբորբ, տեսէք ինչե՛ր կ'արտադրեն, հրապարակը կ'ողողեն երկերով գերընտիր…:

Հայ լեզուն, ծիրանեծին լեզուն հայոց թօթափած է վրայէն դարերու ժանգն ու կեղտ — ինչպէս չագանակները իրենց փչեայ, խայթիչ մուշտակն աչունի — եւ հիմայ դարձած քնար ու չեփոր, եղած՝ սիրերգ թաւչեայ եւ յաղթերգ մարտագոռ…:

Հեռուն է մեծ մշակը — վենետիկ, բայց անկէ իր արօրը կ'ակօսէ կորզացած անդաստանները հայ մտքերուն թէ սրտերուն, հոն զետեղելով առողջ ու աճեցուն սերմերը

Կրօնի,
Ազգասիրութեան,
Գիտութեան,
Հայ Հայրենեաց:

Այո, կը ճռնչեն մամուլները Ս. Ղազարի եւ լոյս կ'ընծայեն հատորներ թանձր՝ էջով, լեցունութեամբ:

Լոյս կը տեանք՝

ԲԱՌԳԻՐՔ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԼԵԶՈՒԻ (1251 էջ), կրկնապատ-ճաթ Մասխաներ զոյգ պատկառելի հատորներու մէջ: Անոնց ամէն մէկ տողը լոյսերու մէջ թաթխուած, աստղներու պէս է պապղուն...:

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՏԹԷՈՍԻ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻՆ (1010 էջ), մեռոն կը կաթի ամէն գրէն, օծուքիւն կը ծորի իւրաքանչիւր տողէն...: Այս ինչ համուքիւն, այս որքա՛ն ծանօթուքիւն... ե՞րբ հաւաքեր է այսքան գիտելիք ամէնէն կնճռոտ հարցերու մասին... չկայ հանգոյց զոր չկարենայ քակել, լուծել: Այդ հատորն իրեն կը չնորհէ բազմելու իրաւունք անմիջական մօտիկը Ս. Ոսկեբերան հայրապետին, ինքն ալ մեռոնահամ վարդապետ...:

ԳՐԱԲԱՐ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ՓԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ,
ՊԱՐՏԷԶ ՀՈԳԵՒՈՐ,
ԽՈԿՈՒՄՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ,
ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ,
ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ ԳՐՔԻ հրատարակուքիւն եւ դեռ ուրիշ գրքեր թիւով գրեթէ երեսուն:

Վերջինը մանաւանդ — ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ — այնքան վիթխարի, պանծալի ձեռնարկ, որ Հռոմի Քահանայապետը կը փութայ չնորհաւորել Մխիթարը, գրելով — ԱՐԺԱՆԱՒՈՐ ընծայ որ մեզի չատ հաճելի եղաւ...:

Մխիթարի գործերուն պիտի յաջորդեն իր ձեռնասուն-ներուն արդիւնքները, որոնք անընդհատ չարունակուքեամբ պիտի պեղեն արօրի չեղբին պէս հայ բովերը, անոր ընդերք-ներէն լոյս աշխարհ բերեն աղամանդներն ու ոսկիները հայ մշակոյթին... զայն ճօնեն հայ ժողովուրդին, պիտի յղկեն, դաստիարակեն, լուսաւորեն, բարձրացնեն, անմահացնեն հայ ժողովուրդի դարաւոր, բազմարժէք մշակոյթը:

Եթէ Մխիթար արծիւն է սրաթռիչ, իր աչակերտներուն իւրաքանչիւրը պէտք է ըլլայ մէկ արծուիկ:

Կ'ըսեն թէ արեւը ամէն գիշեր ինքզինք կը բեկանէ, վերածուելով մանիկներու, որոնք երկնակամարին վրայ, մութին մէջ կը պլպլան իբրեւ աստղիկներ:

Եթէ Մխիթար արեգակ մըն է, իր աչակերտները են, պէտք է ըլլան մէյ մէկ աստղեր սրբութեան, գիտութեան:

Իր Աւետարանը աշխարհի ծանուցանելու համար Աստուած ունի մեր ձայնը, մեր խօսքը, մեր սիրտը, մեր ձեռքերը, մեր ոտքերը...:

Երանի՛ Մխիթարի որ ինքզինք փոխ տուաւ Աւետարանի ու Աստուած իր ձեռքով մեծամեծ գործեր տեսաւ Հայաստան աշխարհի մէջ, իբր նոր, երկրորդ Լուսաւորիչ հայ Ազգին:

* * *

Մխիթարի հիւանդներն էին իր աշակերտներն... ու աղքատները:

Առաջիններուն իր սիրտը կը պարպէր. վերջիններուն՝ իր քսակին բովանդակութիւնը:

Աղքատները իրե՛նն էին:

Քաղաք ելլելու ժամանակ պէտք է անպայման իր քսակը նայէր — Աղքատներուս համար կա՞յ բաւական դրամ...:

Պատահած է որ կէս ճամբէն ետ դառնայ դրամ առնելու համար, որպէս զի անոնք զեռեղէ իրեն երկարուող ափերուն մէջ իբր ծաղիկ, զի գորովալիր արդահատանքի խօսքը միշտ կ'ընկերանար...:

Տնեցիներէն աւելի աղքատները գիտէին անոր քաղաք իջնելիք օրերը... դուռին առջեւ կը շարուէին եւ հազիւ ոտքը դուրս դրած՝ պսակ կը կազմէին անոր շուրջ: Այդպէս չէ՞ր

ըներ աստուածային վարդապետն ալ Երուսաղէմի աղքատ–ներուն…:

Վանքէն բացակայելէ վերջ երբ դառնար՝ առաջին խօսքը աղքատներու մասին էր — Ի՞նչ կ'ընեն արդեօք աղքատներս, ո՞վ կը հոգայ զանոնք…:

Վարդապետներէն մին գեղեցիկ յորդոր մը լսեց Մխի–թարի բերնէն, աղքատներու մասին իր թեթեւ մէկ զանցա–ռութեան համար — Այդպիսիներուն՝ մանաւանդ պէտք է աւելի փութով եւ սիրով բանալ դռները, որոնք Քրիստոսի կերպարանքով մեզի կու գան…:

Իր քահանաները ստէպ կը մտահոգուին — Աղքատներուն չատ դրամ կ'երթայ…:

— ԱՍՏՈՒԾՈՑ ՀԱՄԱՐ, կը պատասխանէր ան:

Գործակալը վրայ կը հասնի — Վաղուան համար բնաւ դրամ չկայ քովս…:

— Իսկապէս ո՞չ մէկ դահեկան… ահա լաւ մէկ լուր, օրհնեալ ըլլայ Աստուած… հիմայ ինքն է մեր գործակա–տարը, ուրեմն ինք պիտի հոգայ վաղուանը, քեզմէ լաւ, ինծմէ լաւ…:

Օր մը դարձեալ աղքատ մը դուռը կը բախէ, ճիշդ ճաշի պահուն. մատակարարը իրեն քով կը վազէ — Հա՛յր Աբբայ, բաժիններդ համրուած են, ա՛լ կերակուր չմնաց…:

— Ինա՞ւ չմնաց… այն ատեն իմ բաժինս տար եւ աղ–քատին տուր…:

Ու յաջորդ օր դրամը կ'իջնէր երկնքէ՞ն… զամբիւղո՞վ… ոչ, բայց կու գար պէտք եղածը, անպայման կու գար, եր–բեմն՝ աւելին:

Հարուստ այցելու մը վախտեցաւ երեսուն հազար դահեկան նուիրել. Մխիթար կտրուկ մերժեց — Հինգ հազար կ'ընդունէի, քանի որ անոր պէտք ունիմ այժմ, բայց կը մերժեմ երեսուն հազարը, քանի պէտք չունիմ անոր...:

ՄԱՏԹԷԻ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ իր գրքին մէջ կը կարդանք (էջ 694) — Ֆաղցածներուն է այն հացը, որ դուն քու քովդ կը պահես... մերկերուն է զգեստը, որ կը կախես սենեակիդ պատէն... բոկոտն քալողին է այն կօշիկը, որ տունիդ մէկ անկիւնը կը փտեցնես... աղքատին է այն դրամը, որ հողին տակ կը թաղես...:

Այդպէս էր Մխիթար. նոյնը կը պատուիրէր իր աշակերտներուն:

Իր քարոզիչ վարդապետներէն մին հետեւեալ խրատն ընդունեցաւ իրմէ. — Ջանա ամէն կերպ սիրով եւ համբերութեամբ վարուիլ ամէնուն հետ. մանաւանդ որբերուն, այրիներուն եւ աղքատներուն ամէն նեղութիւններուն մէջ օգնական եղիր: Եթէ մէկն ուզէ ողորմութիւն տալ քեզ՝ յորդորէ զինք, որ աղքատներուն տայ. մի մտածեր թէ վանքն ալ պէտք ունի. վասն զի եթէ մենք աղքատները հոգանք՝ Աստուած ալ մեր պէտքերը կը հոգայ լիովին:

Այդպէս կը մտածէին բոլոր Մխիթարեանութիւններու սուրբ հիմնադիրները:

Քանի աշխարհի վրայ մէկը
պիտի տառապի՝
Վարդը պիտի չբլայ գեղեցիկ,
համայուն:
Քանի մին հացին պիտի նայի
նախանձով՝
Ցորեանը պիտ՝ չնիրհէ, այլ դողայ
իր ծիլին վրայ:
Քանի անձրեւը կաթկթէ մուրացիկի կուրծքին՝
պիտի չժպտի լամ սիրտ:

Բարձր ծառերու կանգուն մնալուն գաղտնիքը, իրենց արմատներուն մէջն է. զի անոնք խոր կը փորեն հողն ու ժայռերը. նոյնպէս էր նաեւ Մխիթար. անոր հոգին մխրճուած էր խոնարհութեան մէջ: Քծինք, գովասանք կը պժգացնէին զինք. ուղղակի կ'ատէր փառքը:

Ատիր չէր դներ ոեւէ գործի մէջ. ամէն բան կ'ընէր միեւնոյն բծախնդրութեամբ. իր դիտածը երկու բան էր — Աստուծոյ փառքը, ընկերին օգուտը:

Չէր խորշեր նուաստ համարուած գործերէ. յաճախ ծառաներու գործն անգամ ինք կատարէր աննչմար:

Փառասէր վարդն եւ համեստ մանիշակը հաւասարօրէն կը փառաւորեն Աստուած՝ երբ անոր ուղղուած են իրենց բաժակները...:

Դիւցազնութիւնը լոկ ռազմական առաքինութիւն չէ, ճակատամարտի մէջ ձեռք բերելի... աննչան եւ դոյզն գործեր աւելի արիութիւն կը պահանջեն՝ քան բացառիկները, քանի կը կատարուին աննկատ եւ կը մնան մութի մէջ:

Դիւցազն ըլլալ մէկ ժամ, մէկ օր... դիւրին է՝ քան առօրեայի մունջ հերոսութիւնը...: Առէք, ընդունեցէ՛ք կեանքը իր մութ, միապաղաղ, իր սովորական գործերուն մէջ, որոնց համար ոչ ոք ձեզ կը գովէ, ոչ մէկը կը նկատէ այդ հերոսութիւնը, ոչ մէկին մէջ հետաքրքրութիւն կ'արթընցնէ ձեր անձին հանդէպ: Այն որ այդ գորշ առօրեան սիրով կը տանի եւ դեռ մարդ կը մնայ, իրապէս, այնպիսին է մէկ հերոս:

Գեղեցիկ եւ իրական սահմանում Ֆեռար Տոսթոեւսկիի, խոնարհ հերոսին:

Մխիթարի հուչակը ամէնուն բերանն էր. մինչեւ անգամ ԱԲՐԱՀԱՄ ԱՐԾԻԻԵԱՆ, առաջին հայ կաթողիկէ կաթողի-

կոսը, անոր Ուխտին մէջ ընդունուիլ կ'ուզէր իր բոլոր վարդապետներուն:

Այցելուները ուխտատուրի երկիւղածութեամբ կը մերձենային իրեն. բայց նա կը միայն խոնարհ, համեստ եւ իր դրքերուն մէջ կը ստորագրէր ՆՈՒԱՍՏ ԾԱՌԱՅ ԱՆՊԻՏԱՆ — ՄԽԻԹԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՍԵԲԱՍՏԵԱՆ — ԱԲԲԱՅ ՀԱՅՐ ԿՈՉԵՑԵԱԼ ԱՆԱՐԾԱՆ:

Նա իր հիմնարկութեան իր անունն անգամ չտուաւ. իր մահէն ետք միայն իր աշակերտներն իրենք զիրենք կոչեցին ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ:

Ինք չինտուեց փառքը — փառքը սակայն զինք փնտուեց. ինք փառքի ետեւէն չվազեց, փառքը սակայն զինք հալածեց:

Երբ գովասանք ընդունէր իր գրուածիւններուն կամ իր գործառնութիւններուն համար՝ կ'ըսէր — ինչպէս որ կրակը կը հալեցնէ մոմը՝ այսպէս ալ մարդկային գովութիւնները կը հալեցնեն եւ կ'ոչնչացնեն բարի գործերը...:

Վանքին մէջ երբ սանները սենեակներու մաքրութեամբ զբաղէին՝ ինքն ալ անոնց մէջ խառնուելով, ձեռքը առել մը՝ կ'աւլէր... դետինները կը չփէր... փոշիները կ'առնէր...:

Իր սիրոյն առարկաներն, իր աչքին բիբերն էին հիւանդները... ձեռքէն թէ գար՝ ինք պիտի փորձէր անոնց տեղ հիւանդանալ, ինք տառապիլ... մայր մը չէր կրնար այնքան սիրտ դնել հիւանդներու խնամքին մէջ, որքան ինքը... համակ գութ, համակ քնքշութիւն, համակ սէր...: Ժամեր շարունակ կը միայն հիւանդին մօտ, եթէ չկարենար իսկ անոր ցաւերը վերցնել, գոնէ կը ջանար ամոքել, սփոփել տառապողը... ինք կու տար դեղերը... ինք կը բերէր ճաշը...: — Ո՛հ, որչափ քաղցր է ըլլալ փոքր՝ քան մեծ... ինչպէս անոյշ է ծառայել քան ծառայութիւն ընդունիլ, կ'ըսէր ան յաճախ:

Իր այդ զմայլելի խոնարհութիւնը իրեն կը ներշնչէր

ներողամտութիւն՝ ամէն կարգի հալածիչներուն, թշնամիներուն:

Ինք թշնամի չունէր ոչ իսկ մէկ հատ. ուրիշները, այո, թշնամի էին իրեն, բայց իրենք ալ եթէ չամչնային՝ պիտի ստիպուէին խոստովանիլ թէ նախանձն էր միակ դրդապատճառը:

Ոխերիմ հակառակորդ մը, բախտը բերաւ որ վէնեթիկ հասնելով քառասնօրեայ արգելարան ղրուէր: Հազիւ այդ լսած Մխիթար, կը ղրկէ անկողին, վերմակ, ճերմկեղէն, ինք անձամբ անոր կ'այցելէ ստէպ՝ տանելով ղրամ, միրգ, ուտեստեղէն...:

Սիրոյ պերազանց այս ցոյցերուն առջեւ կարելի՞ էր զինաթափ չըլլալ... մարդը հիացաւ եւ եղաւ իր լաւագոյն բարեկամներէն մին...:

Մխիթարի մասին կարելի է շատ բան ըսել, մինչեւ անդամ զինք սուրբը անուանել. բայց բոլոր ըսուածները պիտի ճնան կաղ եւ պակաս, եթէ անտեսուի, մոռցուի մէկ բան, էականը.

Նա ՄԱՐԴ էր,

բառին ազնուական առումով,

զլխապրուկ:

Նախ քան նկարելը, պաստառին վրայ նկարիչը ընդհանուր գոյն մը կը ծեփէ, «ֆոնը», խորքը կու տայ. այդ ֆոնն է գոյները բռնողը. այդ թէ պակսի՝ երանգները կը թափին հեռուհեռէ:

Կրնայ մարդ «մե՛ծ մէկն» ըլլալ, վարդապետ, եպիսկոպոս, զօրավար, գիտնական, գործարանատէր, արուեստագէտ եւ դեռ ինչ որ կ'ուզէք... բայց թէ ՄԱՐԴ չէ, ոչինչ է, խաբկանք է, երեւոյթ է վրան ամէն ինչ... դուրսը ոսկի՝ ներսը կապար... դուրսը փայլ՝ տակը՝ տիղմ եւ կաւ...:

Տիեզերքի վրայ մարդերու թիւը կը հաշուեն մինչեւ չորս միլիառ... ՉՈՐՍ ՄԻԼԻԱՌ մարդ... ասոնց մէջ քանի՞ն ՄԱՐԴ... սիրտ, զգացում, գութ, հոգիի ազնուականութիւն ունեցող...:

Աչխարհ կը տաքնապի ՄԱՐԴու պակասէն:

ՄԱՐԴ ըլլալ՝
նախ պատասխանատո՛ւ ըլլալ է.
ամօթ զգալն է ի տես թշուառութեան, որուն վերնալը մեր կամքէն է կախուած...:
Պարծանքն է որ կը զգանք,
երբ կը տեսնենք յաջողութիւնը մեր բարեկամին...:
Խոր գիտակցութիւնն է եւ բերկրալիր համոզումը, թէ աչխարհը կը կառուցանենք, երբ մենք ալ քար մը կը գետեղենք... (Ա. Ս. Էքսիւբէրի):

ՄԱՐԴ ըլլալ ըսել է, համապատասխանել Աստուծոյ ծրագրին, երբ մեզ դրաւ մեր դարուս ա՛յս շրջանին ու այն պարագաներու մէջ՝ ուր կ'ապրինք:

Չի բաւեր ժպտիհլ, գանգատիլ.
Ընել դրական բան մը ընկերութեան մէջ...
արցունք մը սրբել,
վիշտ մը պակսեցնել,
ժպիտ մը աւելցնել,
յոյն վառել սրտերու մէջ,
թէ չենք կարող կանթեղ մը ըլլալ լուսավառ՝
գոնէ բոցիկ մը,
լոյս տուող,
ջերմութիւն տուող:

Մխիթար ունէր վերի բոլոր տուեալները,
ու աւելին՝

ՍՈՒՐԲ ՄԱՐԴ ԷՐ...:

Սրբութիւն չի նշանակեր
հեթանոս երկիրներ երթալ քարկոծուիլ եւ ոչ ալ բռ-
րոտի մը բերանն համբուրել.
հապա՝ Աստուծոյ կամքը դործադրել մէկէն, սիրո՛վ,
ճնալ մեր տեղը, բայց միշտ բարձրանալ...:

Կամ թէ փափագիք ուրիշ խօսքերով՝
Սրբութիւնը քու մէկ առաքինութիւնդ չէ, եւ ոչ ալ հա-
մագումարը քու բոլոր առաքինութիւններուդ:

Սրբութիւն — չեն քու բոլոր գերազանց յատկութիւն-
ներդ, եւ ոչ ալ դիւցազնական զոհողութիւններդ կամ քու կա-
տարելութիւնդ:

Սրբութիւնը է Աստուած... Աստուած քու մէջդ...
Աստուած մարդու մէջ...:

Սրբութիւնը պորփիւր մարմարին պէս է, որուն ետին
երբ բոց մը վառես՝ բոցի լեզուն կ'երեւի...:

Մխիթար այդպիսի թափանցիկ, յստակ, մաքուր մար-
մար մըն էր, մէջէն Աստուած կ'երեւար...:

Մխիթարը ամէն տեսնող կրնար վկայել — Ես Աստուած
տեսայ այսօր, զի Մխիթարը տեսայ... Աստուած Մխիթարի
մէջ էր... ինքն ալ Մխիթար, էր մէկ նոր ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԱՅՏ-
ՆՈՒԹԻՒՆ...:

* * *

Մխիթարի գեղեցիկ հոգին՝ գեղեցիկ մարմնի մէջ էր:
Միջահասակ էր — ո՛չ վախտ, ո՛չ մարմնեզ — բարեկազմ,
վայելուչ:
Դէմքը՝ քաղցր եւ գրաւիչ.

Լայն ճակատին տակ աչքերը խմաստուն էին եւ որքա՛ն անոյշ։

Զուարթ էր միշտ. վիտակից՝ թէ զուարթութիւնը աւելի հաճելի կ՚ընծայէ առաքինութիւնը։

Վառվռուն էր եւ աչքերու մէջէն կը տեսնուէր սրտին հուրը, ադամանդները հոգիին...։

Ունէր աքանչելի յիշողութիւն, որմէ բա՛ն չէր խուսափեր, բան չէր մոռնար, բայց ի թշնամանքներէն...։

Գրաւիչ էր իր ձայնը,
չեշտը,
խօսուածքը,
քալուածքը։

Գերբնական օծութիւն մը կ՚արտաբուրէր իրմէ...։
Իր ներկայութեան՝ ամէն մէկը ինքզինք Աստուծոյ աւելի մօտ կը զգար։

Մեռնահոտ էր իր անձը,
մեռնահամ իր խօսքը,
մեռնաբոյր իր նկարագիրը։
Սրբալոյս մեռնի սրուակ՝ ինքը Մխիթար։

* * *

Տարիները իրար հրելով գլտորեր անցեր էին։
Մխիթար սպիտակացած ատոք հասկի նման հակած էր գլուխը։ Տառապանքներու եւ յոգնութիւններու արօրը, ակօսեր էր անոր ճակատը...։
Իր ճերմակ մազերն փրփուրներն էին կեանքի իր փոթորիկներուն։

ԿԻՊՐՈՍ ստացած գալուկը երբեմն ուժգին կը ցնցէր զինք։

1749 Ապրիլին վերջնականօրէն հիւանդացաւ, մինչաւ անկողին:

Գիտէր համրուած ըլլալն իր օրերուն:

Ապրիլ 6ին ընդունեցաւ Ս. Թոշակը:

Շրթունքները անընդհատ կ'երերային. Աստուծոյ հետ կը մենախօսէր:

Հարցումի մը նա պատասխանեց — Ջեմ վախնար մահէն. Աստուած թէ ուզէ՝ այս րոպէին իսկ պատրաստ եմ յօժարութեամբ մեռնելու: Մանկութենէն ի վեր կը սպասէի այս ցաւալից կեանքէն ելլելու օրուանս. ուրախ եմ որ հասած է ան...: Կը փափագիմ մեռնիլ, որպէս զի տեսնեմ Յիսուս Փրկիչս իր փառքին մէջ եւ ինծի լուսատու եւ Միաբանութեանս պաշտպան Տիրամայրը՝ փառքի աթոռին վրայ բազմած...: Ո՛ւր էր թէ չուտով լքէի արտասուքներու հովիտը եւ թռչէի երկնաւոր հայրենիքը, ուր պիտի տեսնեմ ամենասուրբ Երրորդութիւնը, պիտի օրհնեմ եւ փառաւորեմ զինքը հրեշտակներու հետ եւ պիտի վայելեմ երկնքի անճառ եւ անվախճան երանութիւնը...:

Ծովիններըը կը հեծկլտային...:

Նա չարունակեց — Երբ մեկնիմ այս աշխարհէն, ցաւերով հիւծած մարմինս դրէք այն պատանին մէջ, որ չատոնց պատրաստեցի ինծի համար:

Կուրծքիս դրէք ներողութեան խաչն ու մետալը, որոնք ինծի նուիրեց Հռոմի սրբազան Պապը...: Իսկ Տիրամօր պատկերը որ նկարել տուի ծաղկեայ պատմուճանով, ինչպէս երեւեցաւ ինծի տեսիլքին մէջ, ոչ մէկուն առանձին սեփականութիւն ըլլայ, այլ հասարակաց...:

ՄԱՀՈՒԱՆ րոպէն ժամն է ճշմարտութեան. մահուան դէմ չկայ ինքնախաբութիւն... մարդ կը մնայ մեն մենակ եւ նկատի չեն առնուիր իր երկրաւոր յաջողութիւնները, ճեռք բերածները...: Երբ մարդ իր Արարչին դէմը պիտի ելլէ,

Աստուած հաշուի կ'առնէ մխայն բարի կամքը եւ պարտականութեան կատարումը...:

Աստուած մարդէն չի պահանջեր յաղթական լուրեր, քանի որ ամէն յաջողութիւն իրմէ կու գայ...: Նա մեզմէ միայն կը պահանջէ՝ մեր լաւագոյնն ընել:

Մխիթար կրնար Ս. Պօղոսի հետ ըսել. Հաւատքը պահեցի, ընթացքս կատարեցի... ինծի կը սպասէ պսակն արդարութեան որ Տէրը պիտի հատուցանէ, ոչ միայն ինծի, այլ բոլոր անոնց, որ սիրեցին իր յայտնութիւնը...:

Ապրիլ 9ին ընդունեցաւ Հիւանդներու Օծումը: Երկնունակ ժպիտ մը թառեցաւ անոր դէմքին... ուրախ էր աւելի քան երբեք. — **ԱՅՍ ՕՐԸ ԾՆԱԾ ՕՐԷՍ ԱԻԵԼԻ ՄԵԾ Է ԻՆՁ ՀԱՄԱՐ**...:

Երեկոյ իր չուրջ համախմբուեցան երիցագոյնները: Ինչ սրտառուչ բան մը ունէին անոնց մօրուքէն վար գլտորող արցունքները...:

Աբբահայրը թելադրանքներ ըրաւ իր մահէն ետք Միաբանութեան վարչութեան մասին:

Իւրաքանչիւրին հետ ողջագուրուեցաւ... իւրաքանչիւրին տուաւ հրաժեշտ եւ իր վերջին օրհնութիւնը...:

Եկան երիտասարդները. Մխիթար անոնց ալ խօսեցաւ կրօնաւորական կեանքի մասին... յանձնարարեց եղբայրական սէր... ներողամտութեան հոգի...:

կարծես մահիճի մէջ չէր, այլ բեմի վրան…։

Իր կեանքը՝ ապրուած կենդանի Աւետարան… իսկ ինք դրծածուած, մաշած մէկ պատարագամատոյց… իր խօսքերը՝ հատուածներ այդ Աւետարանէն։

Իր խօսքերն այնքան օծուն էին եւ քաղցր, որ կարծեն նա երկնքէն իջած ըլլար, մինչ հոն պիտի երթար քիչ ետք…։

Ձեռքերուն մէջ բռնած էր խաչը. զայն կը համբուրէր անյապ սիրով, կիզիչ պապակով…։ Համբոյրներ կու տար Աստուածամօր պատկերին, ստէպ ըսելով. ՅԻՍՈՒՍ… ՄԱՐԻԱՄ… ՁԵԶԻ ԿՈՒ ՏԱՄ ՍԻՐՏՍ ԵՒ ՀՈԳԻՍ…։

Երբեմն կը ծնար անչարժ. միայն մատները կը զարճնէին վարդարանին հատիկները…։

ԱՊՐԻԼ 26ը *իր օրերուն վերջինն էր։*

Մխաբանները պիչերն ի բուն եկեղեցին անցուցին. անոնց աղօթքները յանկարծ խեղդուկ մրմունջներու կը վերածուէին…։

Ի՛նչ դժուար է բաժնուիլ սիրուած մէկ անձէն, երբ այդ անձը աշխարհի չափ խոշոր է քեզ համար…։ Ինչ լաւ որ կայ ՅՈՅՍԸ, վերատեսութեան յոյսը երկնքի մէջ…։

Աւստրիա, պիւղական գերեզմանոցի մը աւազ դուռին վրայ կը կարդանք — Բաժանումն եթէ էր մեր դառնապոյն վիշտը, վերատեսութիւնը կը ծնայ մեր գեղեցկապոյն Յոյսը…։

Գերագոյն վչտի րոպէին՝ ահա գերագոյն սփոփանքը քաղցր վերատեսութեան…։

Հիւանդը ամփոփ էր։

Իր անտանելի ցաւերուն մէջ, հառաչանք չէր պար բեր– ներէն… հոգին կ'ըմբոշխնէր անպատմելի խաղաղութիւն…։ Ան կը մտածէր…։

Հոգեվարները մեծագոյն ու ամէնէն խոր մտածողներն են…։

Անշուշտ քանի մը ակնարկի մէջ ամփոփուեցան իր կեանքի ուղիները ու հանգրուանները…։ Սեբաստիան — իր պարզունակ տունը — իր առաքինի մայրը… հոգեառեալ կու– սանները… Ս. Նշանը… իր ուղեւորութիւնը կարին… էջ– միածին… Սեւանի կոնաձեւ գմբեթը Տիրամօր ժպտուն ԵՂԻՑԻ-ով… յետոյ Հալէպը… Կիպրոսն իր տաժանք– ներով… իր կոյր աչքերը… իր քահանայութիւնը… իր առաջին աշակերտները… Պոլիսը… լուսաւորչիոյ 1701 Սեպտեմբեր 8ը… իր փախուստը… Մեթոնը… իր առաջին մենաստանը… Վենետիկը… Հռոմ… իր հատորաւոր գրքերը… հոյլն իր առաքեալներուն… այո, տեսաւ այդ բոլորը եւ չրթունքները խոնարհ երախտագիտութեամբ մրմնջեցին — ԱՐԱՐ ԻՆՁ ՄԵԾԱՄԵԾՍ ՀԶՕՐՆ…։

Երկնքի մէջ սակայն պիտի չարունակէր եւ աւարտէր իր գոհաբանական աղօթքը՝ ԵԻ ՍՈՒՐԲ Է ԱՆՈՒՆ ՆՈՐԱ…։

Ան է երջանկագոյն մարդը, որ իր կեանքին աւարտը կրնայ կապակցութեան մէջ դնել սկիզբին հետ. եւ ինչ որ իմաստ կու տայ կեանքին՝ կու տայ իմաստ նաեւ մահին…։

Հրեշտակապետը մանգաղի իր հնձող թեւերով լջած էր Ս. Ղազար... հոն էր... ամէն մարդ գիտէր այդ. տունն էր... աստիճաններէն վեր կը բարձրանար... բայց դանդաղ. ինքն իսկ կ'ափսոսար իր տխուր պաշտօնին... ամէն մէկ սանդխամատին վրայ կանգ կ'առնէր...: Բոլորը անոր չննկոցին մտադիր՝ կը հետեւէին անոր քայլերուն...:

Ու ահա նա սենեակ մտաւ...:

Մխիթար անկողինն էր... անոր չրթունքներուն մօտեցուցին խաչելութիւնը... դեռ մահը իր մատները չէր դպցուցեր իրեն՝ երբ Մխիթարի դէմքին կարմիրը վերածուեցաւ ճիւնի ճերմակին...:

Վերջին համբոյր մը խաչին... ծնաք բարո՛վ...

ՅԻ–ՍՈՒՍ... ՄԱ–ՐԻ–ԱՄ...:

Հրեշտակը հարուստ հունձքով երկինք կը դառնար... հնձած էր հայ մեծ հանճար... մեծ մէկ Սուրբ...:

Արշալոյսը նոր կը բացուէր... սպիտակ տատրակ մը, վանքի քիւէն յանկարծ թափ տուաւ իր թեւերուն... չրջան մը ծեց տանիքին վրայ... օդ բարձրացաւ եւ սլացաւ երկինք... ճախրեց հորիզոնին մէջ, մինչեւ որ անհետացաւ հետեւորդ...:

Ալիքներ կը կոծէին ափերն Ս. Ղազարի... հեռուն՝ հովէն զանգուրուած ծովին վրայ, առագաստանաւ մը Ադրիականի բացերը կ'ուղղուէր...:

Յանկարծ ղօղանջ մը վրթաւ օդին մէջ... բեկ բեկ... սրտակեղեք... դալար կղզին եղերամայր էր դարձեր... կու լար Ս. Ղազար... կու լար ժողովուրդ մը ամբողջ — ԵՐԱԽՏԱԳԻՏ ՀԱՅՕՒԹԻՒՆԸ:

ՕՐՆ ԷՐ 27 ԱՊՐԻԼ, 1749:

Աչքեր, սրտեր, մոմեր կայլակեցին արցունքներ...:

Հայ Ազգը Մխիթարի մահով ՇԱՏ ԼՕՑՍ ԿՈՐՍՆՅՈՒՅ ԵՒ ՇԱՏ ՋԵՐՄՕՒԹԻՒՆ:

Նոյն գիշեր, սուգի մեծութեան չափ թանձր խաւարով պատանքուած Ս. Ղազարի երկնքին վրայ՝ հոյլ հոյլ աստղեր եկան... բոյլերն աստղերու էին հայ Սուրբեր, հայ Վարդապետներ եւ Մեսրոպ իր մատներովն Մխիթարի չիրմին վրայ քանդակեց՝

ԱՆՄԱՀՕՒԹԻՒՆ...:

ԽՂՃ ՄԸ ՍՐՏԻ ԽՈՐՔԵՐԷՆ

ՄԽԻԹԱՐ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻՆ

է զաւակն իր հայրենիքին, ամէնէն վաւերական զաւակը հայ ժողովուրդին,
Ուղեւոր,
Դաստիարակ,
Վարդապետ,
քարոզիչ,
հիմնադիր,
գիրքերու հեղինակ,
մեծ գիտնական,
հայ հանճար,
լուսանորոգ,
երկրորդ Լուսաւորիչ՝
որ ՀԱՅՕՒԹԻՒՆԸ ԿԵՐՊԱՐԱՆԱՓՈԽԵՑ,
որ ամէն բան փորձեց — ամէն բանի մէջ յաջողեցաւ:

ՏԱ՛Ր ԵՐԿԻՆՔ, *որ գինք տեսնէինք խորաններու պատուին բարձրացած, իբր* ՆՈՐ ՄԷԿ ՍՈՒՐԲ ԱԶԳԱՑԻՆ,
Մեսրոպի, Նարեկացիի, Շնորհալիի առընթեր:

Որդիական վստահութեամբ մեր այս բուռն խղճը, իբր ցօղաթուրմ փունջ, կը ձօնենք Սեւանի Տիրամօր, հայցելով իր ԵՂԻՑԻՆ: